

**NXOPAXOPO WA MATHYELO YA TINDHAWU EMIGANGENI YA LE MHALA
EXIFUNDZENI XA BOHLABELA: MAENDLELO YA MATUMBULUKELO (AN
ANALYSIS OF PLACE NAMES IN THE COMMUNITIES AROUND MHALA DISTRICT
IN GREATER BOHLABELA DISTRICT: AN ETYMOLOGICAL APPROACH)**

hi

THOMAS MAVELE MHLONGO

MINI- DISSERTATION

Dyondzo yo engetela swilaveko swa digiri ya

MASTERS OF ARTS

eka

Ndzawulo ya Tindzimi ta Xintima

eka

FAKHALITI YA HUMANITIES

(School of Languages and communication studies)

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI : DOK NE NXUMALO

LEMBE : 2013

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa NXOPAXOPO WA MATHYELO YA TINDHAWU EMIGANGENI YA LE MHALA EXIFUNDZENI XA BOHLABELA: MAENDLELO YA MATUMBULUKELO (AN ANALYSIS OF PLACE NAMES IN THE COMMUNITIES AROUND MHALA DISTRICT IN GREATER BOHLABELA DISTRICT: AN ETYMOLOGICAL APPROACH) i ntirho wa lowu nga wa mina naswona a wu si tshama wu endliwa eka Yunivhesiti leyi hambu yin'wana. Matsalwa lama tirhisiweke na ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo.

NAME

DATE

ACKNOWLEDGEMENTS

I wish to pass my sincere gratitude to the following people:

- The LORD who gave me physical and mental strength to complete this study.
- My supervisor, Dr. N.E. Nxumalo, for his critical comments, advice, guidance, and constant encouragement in this study. His knowledge of onomastics has been a tremendous help to me.
- My former lecturers, Prof. Madadze, Prof. Sepota, Dr. O.R. Chauke and others in the Department of African Languages, University of Limpopo, for the support they gave me throughout this study.
- My academic friends, Mr. N. Mahime and Ms. E.S. Nxumalo, for their expertise and fruitful discussions pertaining to the field of onomastics.
- The University of Limpopo for financial support which enabled me to embark on this study.
- The entire family for the support you gave me to embark on study after a long period.

(iv)

- Iris Mokoena (Mpenyatsatsi), Edward Maritsi, Mabuza S.N. and Jane Mbowane (Croquetlawn), Collen Sibuyi (Thulamahashe), Frank Mnisi (Mkhuhlu), Mahanjhana Khoza, Marhambana Khoza, Ndabakazipheli Khoza (Newington), Mbhongolo Masele (Agincourt), Ngwenyama Joseph (Justicia), who were my source of information.
- My dearest brothers who continue to be my source of wisdom.

NONGONOKO WA TINHLOKOMHAKA

TINHLOKOMHAKA	PHEJI
KAVANYISA KA 1	
1.1 MANGHENELO.....	1
1.2 XITATIMENDE XA XIPHIQO.....	2
1.3 TINHLAMUSELO TA MATHEME	3
1.3.1 Onomasitiki.....	3
1.3.2 Thophonimi.....	6
1.4 MAENDLELO YA NDZAVISISO	7
1.4.1 Tiinthavhiyu ta xiviri	8
1.4.2 Ndzavisiso wa endlelo ra nongonoko wa swivutiso,.....	8
1.5 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO	9

(ii)

1.6	NKOKA WA NDZAVISISO	9
1.7	XIKOPU XA NDZAVISISO	10
1.8	MITIRHO LEYI ENDLIWEKE	10
1.8.1	Chauke, M.T. (1992).....	11
1.8.2	Dickens, S.M. (1985).....	12
1.8.3	Koopman, A. (1976 na 1986)	12
1.8.4	Macebele, G.S. (2000)	34
1.8.5	Nkuna, S.G. (1999)	14
1.9	NKATSAKANYO.....	17

KAVANYISA KA 2

2.1	MANGHENELO	18
2.2	MAAVELO YA MATHYELO YA TINDHAWU LETI	18
2.2.1	VAMUNERI	18
2.2.1.1	Agincourt	19

(iii)

2.2.1.2 New Forest	20
2.2.1.3 Shortline	21
2.2.1.4 Wilverdiend	21
2.2.2 VAN`WAMABINDZU	23
2.2.2.1 Ka Masuku.....	23
2.2.2.2 Ka Mavhavaza	24
2.2.2.3 Ka Nhobyeni	24
2.2.3 VAFAMBISI VA XITIMELA	26
2.2.3.1 Acornhoek	26
2.2.3.2 Metsi	27
2.3.4 VAFUNDHISI	29
2.3.4.1 Khayelinhle	29
KAVANYISA KA 3	
3.1 VANHU LAVA BALEKEKE	30
3.2 MANGHENELO	30
3.3 MAVITO YA TINDHAWU LETI	30
3.3.1 Allandale (Landela)	30

3.3.2	Bambindoda	31
3.3.3	Bodhlindhlala	32
3.3.4	Dindirikani	34
3.3.5	Ka Maluvana	34
3.3.6	Makhulangendhlela	35
3.3.7	Mantanghaleni.....	36
3.3.8	Mudhlayedwa	37
3.3.9	Tsemamarhumbi	38
3.3.10	Tshembahosi	38
3.3.11	Tshembanenge	40
3.3.12	Chavelagaza	42
3.3.13	Humulani	44
3.3.14	Shiyazono (Siya swidyoho)	44

KAVANYISA KA 4

4.1	VANHU LAVA VA HLONGORIWEKE	46
4.2	MANGHENELO	46
4.3	MAVITO YA TINDHAWU TA KONA	46
4.3.1	Nhlangwana	46
4.3.2	White city	47
4.3.3	Cottondale	48
4.3.3.1	Ka Zitha	49

4.3.3.2 Jamiyani	49
4.3.3.3 Ka Fiya.....	49
4.3.3.4 Phendulani	50
4.3.3.5 Mbhondoyeni	50
4.3.3.6 Andover	50
4.3.4 Islington	51
4.3.4.1 Divanani	52
4.3.4.2 Pholani	52
4.3.4.3 Chuchankamu.....	53
4.3.4.4 Maxixini	53
4.3.4.5 Totamaringo	53
4.3.4.6 Jabulani	54
4.3.5 Mambhumbhu	55
4.3.6 Greenvalley	55
4.3.7 Thayeleni	55
4.3.8 Buffelshoek	56
4.3.9 Sigagule	56
4.3.10 Share	58
4.3.10.1 Boxahuku	58
4.3.10.2 Hlanganani	59
4.3.10.3 Thalambyana	59
4.3.10.4 Tshamahansi	60

4.3.10.5 Hluphekani	60
4.3.11 Serville	61
4.3.11.1 Million	61
4.3.11.2 Makirepeni	62
4.3.12 Delani	62
4.4 VATIRHI	62
4.4.1 Ka Khekhe	63
4.4.2 Justicia	64
4.4.3 Masipa	65
4.4.4 Ka Malamule	65
4.4.5 Tanahiwexe	66
4.5 NKATSAKANYO	67

KAVANYISA KA 5

5.1 NKUCETELO WA TINYIMPI (TIHOSI NA TINDHUNA)	69
5.2 MANGHENELO	69
5.3 MAVITO YA TINDHAWU LETI NGA NA NKUCETELO WA TINYIMPI	69

5.3.1 Kwinyamahembe	69
5.3.2 Mazembeni	70
5.3.3 Gwazani	71
5.4 MAVITO YA TIHOSI NA TINDHUNA	72
5.4.1 Mashonamini	72
5.4.2 Mphenyatsatsi	72
5.4.3 Ndhlavesuthu	74
5.4.4 Manyakatana	75
5.4.5 Thulamahashe	75
5.4.6 Mhala	76
5.4.7 Hluvukani	76
5.4.8 Tsuvulani	77
5.4.9 Masakeni	77
5.4.10 Bambamecisi	78
5.4.11 Timbavati	79
5.4.12 Thangini	79
5.4.13 Ka Ruben	79
5.4.14 Maketleleni	79
5.4.15 Khasamiya	80
5.4.16 Chavelagaza	80

5.4.17 Clara	81
5.4.18 Gottenburg	81
5.4.18.1 Tlhavekisa (Gottenburg A)	82
5.4.18.2 Thulani (Gottenburg B)	82
5.4.18.3 Hlalakahle (Gottenburg C).	83
5.4.19 Thorndale	83
5.4.20 Dixie	84
5.4.21 Ka Shorty	84
5.5 NKATSAKANYO	88
6 MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE	90

XITANDZHAKU A....MAVITO YA TINDHAWU HI XITSONGA NA HI XINGHEZI

ABSTRACT

SUMMARY OF THE STUDY

PROBLEM STATEMENT

The study examines the origin of place names and naming patterns of some communities in Mhala Sub-district in Bohlabela district in Mpumalanga Province. The study will deal with the various reasons underlying the naming of these place names and their origins. Furthermore the study will seek to find out how these place names were of great significance in that they are meaningful and preserve history.

METHODOLOGY

In order to achieve the aims of the proposal, the researcher will employ the qualitative research method. This qualitative research method will be supported by both primary and secondary methods in terms of data collection.

SIGNIFICANCE OF THE STUDY

The study will make people aware of the reflection of the value, importance and meaning attached to place names since it shows how people name their different places, which are in most instances body of history and meaningful. In other words, the study will endeavour to contribute to existing body of knowledge and understanding of the naming practices of some place names in Mhala sub-district of Bohlabela district in Mpumalanga Province.

KAVANYISA KA 1

1.1 MANGHENELO

Vito ra ndhawu i ra nkoka hikuva ri hlamusela mahanyelo, vuxaka na swihlawulekisi swin'wana mayelana na vanhu. Hi ntumbuluko mavito ya tindhawu, ngopfungopfu ta Vantima, ya vulavula. Ku na vuxaka exikarhi ka vito ra xintu na xihlovo xa rona. Tindhawu ti thyiwa hi xikongomelo xo kombisa ndhavuko na matshamelo ya muganga wo karhi, ku tinyungubyisa, ntsakelo, na swin'wana na swin'wana.

Mathyelo ya tindhawu ya nga tlhela ya nyika mahungu yo tala hi matimu ya vanhu lava va tshamaka eka ndhawu yoleyo, mitolovelu na mikoka ya vona. Mathyelo ya tindhawu ya nga pfuna ku kuma ntlawahato, ku hambanisa tindhawu to hambana, ku tsundzuka, ku rhekhoda tindhawu na ku hundzisela emahlweni miehleketo leyi endliweke hi vanhu vo tala.

Mathyelo ya tindhawu ya nyika nkoka wa matshamelo ya tindhawu emisaveni hinkwayo. Ntiyelo (consistency) na nkhaqato (accuracy) i swa nkoka eku kombiseni ka ndhawu ku papalata ku hambukisa kumbe ku lahlekisa vanhu loko swi ya eka mabindzu na mitlangu. Ndhawu yin'wana na yin'wana yi thyiwile vito ro karhi, hikokwalaho ka xivangelo xo karhi na laha vito leri ri tumbulukeke kona.

Kutani ke, eka xitsalwana lexi ndzi ta ringeta ku paluxa swin'wana swa swivangelo swa mathyelo tindhawu leti. Vito i rito leri munhu kumbe xilo xo karhi xi tiviwaka hi rona. Munhu un'wana na un'wana u tiviwa hikokwalaho ka vito ra yena. Nakambe, xilo xin'wana na xin'wana xi na vito leri xi vitaniwaka kumbe ku tiviwa hi rona. Swilo leswi swi katsa tindhawu, tintshava, vanhu, swiharhi, milambu, madoroba na swin'wana.

Eka xitsalwana lexi ndzi ta languta nhlamuselo ya onomasitiki, tanihileswi dyondzo ya mavito ya tindhawu yi welaka ehansi ka dyondzo leyi. Ndza tshemba leswaku swi ta pfuna lava va nga kona kumbe lava va tswariwaka leswaku va ta kuma nhlamuselo ya mavito lawa loko va kurile. Xivangelo hileswaku, mavito ya tindhawu leti i khale ya thiyiwile, kasi man'wana i mantshwa.

Tindhawu tin'wana ta ha thyiwa na sweswi. Loko vathyi va mavito lawa va hundza emisaveni, va famba na vutivi lebyi. Kambe loko byi tsariwile etibukwini byi ta sala byi va ndzhaka ya hina, vana na vatukulu va hina. Mavito ya tindhawu a hi xitalo ya cinca, ya sala ya tirhisiwa hilaha ku nga heriki. Lexi xi tsakisaka hi man'wana ya mavito ya tindhawu leti, hileswaku, ya thiyiwile mavito ya vanhu vo karhi hikokwalaho ka swiendlo swa vona leswi va swi endleke eka tindhawu toleto ta vona.

Hikokwalaho ka swiendlo leswi, vanhu volavo, va tekiwa va ri lava va endleke mhaka ya nkoka eka tindhawu toleto va tshamaka eka tona. Vanhu lava va vuriwa tinhenha.

1.2 XITATIMNDE XA XIPHIQO

Matimu yo thya tindhawu ya na timitsu eka vakokwana va hina hambu ku ri eBibeleni. Leswi swi kombisa leswaku mhaka ya ku thya tindhawu i mhaka ya khale swinene. Mathyelo ya muxaka lowu a ya humelela eka mikarhi ya khale. Ku na ku cinca eka mathyelo ya mavito manguva lawa. Loko ndhawu yi fanele yi thyiwa, swiyenge hinkwaswo swa muganga wolowo swi fanele swi sungula swi hlangana. Eka tinhlengeletano ta muxaka lowu, vaakatiko va hlawula mavito yo karhi yo tlula mambirhi, kutani ku hlawuriwa rin'we leri voniwaka ri twisiseka ri tlhela ri va na ntikelo eka muganga wolowo.

Kutani ke, ndzavisiso lowu wu lava ku paluxa xivangelo xo va miganga, kumbe tindhawu leti ti thyiwa mavito hi ndlela leyi.

1.3 TINHLAMUSELO TA MATHEME

1.3.1 Onomasitiki

Tanihilaha ndzi hlamuseleke hakona ekusunguleni ka xitsalwana lexi, xilo xin'wana na xin'wana xi na vito leri xi vitaniwaka hi rona kumbe ku tiviwa hi rona. Munhu un'wana na un'wana u tiviwa hikokwalaho ka vito ra yena. Swi tano na le ka tindhawu, ti na mavito lawa ti vitaniwaka kumbe ku tiviwa hi wona. Leswi swi pfuna ku kota ku hambanisa ndhawu yo karhi eka yin'wana. Swidyondzeki swo tala swi hlamusela onomasitiki hi tindlela to yelana. Dyondzo ya onomasitiki i dyondzo leyi yi anameke swinene. Dyondzo leyi yi kongomanile na ku dyondza mavito hi ku angarha eka tindzimi hinkwato. Laha ku tlhela ku langutiwa mikarhi leyi vito ri nga thyiwa hi yona. Miehleketo leyi yi seketeriwa swinene hi Benton na Benton (1983:540) loko va ku:

Onomastics, in the broadest sense, is the study of names in all languages and time period and in all their aspects.

Marito ya vaBenton ya boxa leswaku dyondzo ya onomasitiki yi kona eka vanhu hinkwavo va misava. Laha va tlhela va paluxa leswaku nkarhi lowu vito ri nga thyiwa hi wona i wa nkoka swinene.

Encyclopedia Britanica (1983:540) Volume vii, yi nyika nhlamuselo leyi anameke ya onomasitiki loko yi ku:

Onomastics in the broadest sense, is the study of names in all languages, and time periods and in all their aspects. In a more limited sense, onomastics is the study of personal names while toponymy or toponomastics, is the study of places – names.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku onomasitiki i dyondzo ya mathyelo ya mavito eka tindzimi. Hi ku komisa onomasitiki, i dyondzo ya mathyelo ya mavito hi ku angarha, kasi thophonimi kumbe thoponomasitiki i dyondzo ya mathyelo ya mavito ya tindhawu. **Encyclopedia Britanica**, yi seketeriwa hi **The New Method English Dictionary (1976:176)** loko yi ku: *“A name is a word by which a person or thing is known.”* **The New Method English Dictionary (1976:176)** laha henhla yi paluxa leswaku vito i rito leri munhu, kumbe xilo xi tiviwaka hi rona. **The Pocket Oxford Dictionary of Current English (1996:590)** yona yi hlamusela vito hi ndlela leyi yi landzelaka: *“Word by which an individual person, family, animal, place or thing is spoken of etc.”* Ku ya hi Dikixinari leyi laha henhla, vito i rito leri munhu wo karhi, ndyangu, xiharhi, ndhawu, kumbe xilo xi vulavuriwaka hakona. **Collins Cobuild Advanced Learners’ English Dictionary (2006:947)** yi seketela hi ndlela leyi yi landzelaka: *The name of a person, place or thing, is the word or group of words that is used to identify them.* Dikixinari leyi yi vula leswaku vito i rito ra munhu, kumbe xilo, tanihi ntlawa wa marito lama ma tirhisiwaka ku komba munhu, kumbe vanhu vo karhi. Crystal (1980:314) u vula leswi landzelaka hi onomasitiki:

A branch of semantics which studies the etymology

of institutionalized ('proper') names, such as names of people ('anthroponymy') and places ('toponymy').

Little, et al (1973:1449) va seketela Cyrstal loko hi ku vula leswaku:

Onomasitics as 'relating to or connected with a name or names or with naming; consisting of or dealing with names.'

Burchfield (1982:72) u yima na nhlamuselo ya vatsari lava va nga laha henhla hi ku vula leswaku:

The scientific study of names as names, that is, of the human habit of naming things, is the science of onomastics.

Burchfield u kombisa leswaku onomasitiki i sayense leyi yi dyondzaka hilaha tipatironi ta mathyelo ti tirhisiwaka hakona ku thya swilo swo hambana. Ku kandzela eka tinhlamuselo leti tshahiweke hi vatsari lava nga vuriwa laha henhla, Hymes (1964:231) u vula leswaku:

Onomastics, or the study of names, deals with all the vocabulary of a language. The writings which deal with one or another lexical aspect of culture or cultural aspect of vocabulary. . . .

Ku ya hi nhlamuselo leyi nga laha henhla, ririmi na ndhavuko swi na nkoka lowukulu swinene eka dyondzo ya onomasitiki. Hambileswi xikongomelonkulu xa dyondzo leyi ku nga ku kuma ndhawu laha mavito ya tumbulukaka kona na nhlamuselo ya wona, ku kota ku twisisa xivangelo tipatironi ta mathyelo kumbe mintolovelu, i swa nkoka ku ringeta ku kuma vundzeni na ntwisiso wa leswi dyondzo ya onomasitiki yi vulaka swona. Onomasitiki i dyondzo leyi anameke swinene leyi katsaka mavitavito, mavito ya tindhawu, mavito ya swiharhi, mavito ya milambu, xkan'we na mavito ya tinshava.

Onomasitiki yi avanyisiwile hi mitlawa yimbirhi leyikulu, leyi vuriwaka, onomasitiki ya ntolovelu na onomasitiki ya matsalwa. Onomasitiki ya ntolovelu yi tirhana na mavito hi ku angarhela, kasi, onomasitiki ya matsalwa yi vulavula hi mavito ya le ka matsalwa. Xikombiso, mavito ya swimunhuhata eka novhele kumbe ntlangu. Ndzavisiso lowu wu kongomisiwile eka dyondzo ya onomasitiki ya ntolovelu.

1.3.2 Thophonimi

Wikipedia, **the free encyclopedia Vol. III (1983: 270)** yi hlamusela thophonimi hi ndlela leyi:

Toponymy is the scientific study of place names

(toponyms), their origins, meanings, use and typology.

Toponymy is itself a branch of onomastics, the study of names of all kinds. Toponymy is distinct from (though often confused with) etymology, which is the study of the origins of words.

Encyclopedia leyi yi paluxa thophonimi tanihi dyondzo ya sayense ya mavito ya tindhawu, laha ma tumbulukaka kumbe Ku sukela kona, tinhlamuselo, matirhiselo na mahambanyiselo ya mavito ya tindhawu. Thophonimi i rhavi ra onomasitiki, leri vulaka dyondzo ya mavito yo hambanahambana.

Stewart (1975:4) u hlamusela thophonimi tanihi dyondzo leyi yi kongomisiweke eka mavito ya tindhawu, kasi dyondzo ya mavito ya tindhawu yi vuriwa thophonomasitiki. Stewart u vula leswaku thophonimi yi huma eka marito ya Xigiriki '*topos*' (ndhawu) na '*onoma*' (*vito*). Stewart u tshikilela leswaku mathyelo ya tindhawu ya vula: *A word or words used to indicate, denote, or identify a place* Stewart u tlhela a vula leswaku, ndhawu a yo fanela ku va yi ri yikulu kumbe yitsongo ku va yi thyiwa vito.

1.4 MAENDLELO YA NDZAVISISO

Eka ndzavisiso lowu ndzi ta tirhisa maendlelo ya nkoka (Quantitative method). Endlelo leri ri katsa qhinga ro lawula ndzavisiso hi ku tirhisa swivutiso leswi kongomisiweke, xik. Tiinthavhiyu to langutana (face to face interviews) na nongonoko wa swivutiso (Questionnaires).

Leedy na Ormrod (2001) u vula leswi landzelaka hi endlelo ra nkoka (Quantitative method): *“In Quantitative research method, interviews are more structured than in Qualitative research method.”* Leedy na Ormrod (2001) va ya emahlweni va vula leswaku: *“In a structured interview, the researcher asks a standard set of questions and nothing more.”*

Vatsari lava va nga laha henhla boxa mhaka ya leswaku eka ndzavisiso wa endlelo ra nkoka, tiinthavhiyu ta kona ti va ti vumbekile ngopfu ku tlula ndzavisiso wa endlelo ro ya hi nkoka. Eka inthavhiyu leyi yi vumbekeke, mulavisisi u vutisa ntlawa wa swivutiso leswi swi pimiweke ntsena.

1.4.1 Tiinthavhiyu to langutana

Tiinthavhiyu to langutana ti na nkoka wo pfumelela mulavisisi ku kuma vatekaxiave (participants) lava va tshembekeke no tiya, leswi tisaka ntirhisano. Tiinthavhiyu leti ti kombisa mbuyelo wa le henhla wa ndzavisiso. Tiinthavhiyu leti ti tlhela ti pfumelela mulavisisi ku basisa tinhlamulo to kala ti nga twisiseki. Loko swi fanerile ti pfuna ku landzelerisa mahungu.

1.4.2 Ndzavisiso wa endlelo ra nongonoko wa swivutiso

Eka ndzavisiso wa endlelo ra nongonoko wa swivutiso, mulavisisi u rhumela nongonoko wa swivutiso eka vanhu vo tala hi xikongomelo xo hlayisa nkarhi na mali. Mikarhi yo tala vanhu lava mulavisisi a endlaka ndzavisiso wa yena eka vona va va lava tshembekeke, ngopfungopfu eka timhaka leti pfilunganyeke hikuva mavito ya vona a ya boxiwi handle ka mpfumelelo wa vona. Khombo ra muxaka lowu wa endlelo ra ndzavisiso hileswaku, swa endleka leswaku vanhu lava va nga tlherisi nongonoko lowu wa swivutiso.

1.5 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu paluxa mathyelo ya mavito ya tindhawu tin'wana ta le Mhala. Ndzi susumetiwiwe ku endla ndzavisiso lowu hikokwalaho ka ku lava ku tiva xivangelo lexi xi endleke leswaku miganga kumbe tindhawu leti ti thyiwa mavito lama. Ndzi ta languta xivangelo xo va ndhawu yo karhi yi thyiwiwe mavito kumbe vito ro karhi xa mathyelo ya vito leri na laha ri tumbulukeke kona.

Xitsalwana lexi xi lava ku paluxa mhaka ya swivangelo leswi swo thya tindhawu leti mavito yo tano. Vito i rito leri munhu kumbe xilo xo karhi xi tiviwaka hi rona. Munhu un'wana na un'wana u tiviva hikokwalaho ka vito ra yena. Nakambe xilo xin'wana na xin'wana lexi xi nga laha misaveni xi na vito leri xi vitaniwaka kumbe ku tiviva hi rona. Swilo leswi swi katsa tindhawu, tintshava, vanhu, swiharhi, milambu, madoroba na swin'wana.

Kambe loko byi tsariwiwe etibukwini byi ta sala byi hlayisekile byi va ndzhaka yerhu na vana va hina na vatukulu va hina. Mavito ya tindhawu a hi xitalo ya cinca, ya sala ya tirhisiwa nkarhi wo leha. Lexi xi tsakisaka hi man'wana ya mavito ya tindhawu leti, hileswaku ya thyiwiwe mavito ya vanhu vo karhi hikokwalaho ka swiendlo swo karhi leswi vanhu volavo va tekiwaka va ri lava va endleke mhaka ya nkoka swinene eka tindhawu toleto va tshamaka eka tona. Vanhu lava va tekiwa va ri va nkoka emigangeni leyi.

1.6 NKOKA WA NDZAVISISO LOWU

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna ngopfu vanhu lava va tshamaka eka tindhawu leti thyiweke mavito lawa. Vanhu lava va katsa: Vakhalabye na vakhegula, vatatana na vamanana, vafana na vanhvana, tindhuna na tihosi, vafundhisi, vana lavatsongo, vana lava va nga ta velekiwa na swidyondzeki.

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna hinkwavo lava va vuriweke laha henhla leswaku va kuma xivangelo xa mathyelo ya tindhawu ta vona mavito yo karhi. Leswi swi ta

pfuna ngopfu vanhu lava va pfaka va tirhisa mavito lawa ku tsala matimu ya tindhawu ta vona ku ya hilaha ma tumbulukeke xiswona. Nakambe ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku kuma vukhale bya tindhawu leti hi ku pfuniwa hi nkarhi lowu ndhawu yo karhi yi thyiweke hi wona.

Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu pfuna ku tiva vathyi va mavito lawa loko va ha tiveka kumbe va ha hanya na le ka nkarhi wa sweswi. Leswi swi ta pfuna ku hambanisa mavito lama ma thyiweke sweswi (mantshwa) na lawa ku nga khale ya ri kona. Nakambe, ndzavisiso lowu wu ta pfuna vahlayi ku vona na ku hambanisa mavito lama ma thyiweke kahle na lama ma nga thyiwangiki kahle.

Endzhaku kaloko vahlayi va hlayile ndzavisiso lowu va ta pfuneka hitlhelo ro kuma vutivi bya vanhu lava va faneleke ku fundziwa hikokwalaho ka mitirho leyinene leyi va yi endleke hambiloko van'wana swi nga endleka leswaku va hundzile emisaveni, loko vathyi van'wana swi endleka va ha hanya.

1.7 XIKOPU XA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu ta languta ntsena mathyelo ya tindhawu tin'wana ta le Mhala hi ku ya hi swivangelo, mikongomelo na misusumeto leyi veke kona loko ku thyiwa tindhawu leti. Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu languta vathyi va tindhawu leti loko va tiveka na loko va ha hanya. Nakambe ndzavisiso lowu wu ta languta tindhawu tin'wana ta le Mhala hi ku kongomisa eka xifundzankulu xa Mpumalanga ntsena.

1.8 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku languta vunavi byo anama bya xiave lebyi endliweke hi valavisisi vo hambanahambana eka mavito na mitolovelu ya thya

mavito. Ndzavisiso lowu wu angarha vunavi byo anama bya mavonelo eka mathyelo ya tindhawu na mitolovelo yo thya mavito eka Xifundzantsongo xa Mhala eka Xifundzankulu xa Mpumalanga. Mitirho ya valavisisi lava va landzelaka yi langutisiwile:

1.8.1 Chauke M.T. (1992)

Ndzavisiso wa Chauke wu kongomisa eka mathyelo ya mavito na nkoka wa wona. Eka xitsalwana xa yena, Chauke u kana ku cinca ko hambanahambana ka mathyelo ya Vatsonga va khale. Ku ya hi milawu ya mathyelo ya Vatsonga, Chauke (1992:11) u boxa leswaku:

Vatsonga tanihi tinxaka ta Xintima, va thya mavito hi ku landzelela swivangelo swo karhi. Mikarhi yo tala va leteriwa hi mavelekele ya n'wana, matikhomelo ya muveleki hi nkarhi wa ku tika ka yena, matimu ya ndyangu, vukholwakholwa na swivuriso. Nakambe, Chauke u vula leswaku mavito ya Xitsonga ma wela eka mitlawa yo hambanahambana leyi katsaka mavito ya le kaya na mavito yo velekiwa, mavito ya vakokwana, mavito ya le Bibeleni kumbe mavito ya Xikreste, mavito ya rixaka, mavito yo divulela na mavito ya matimu.

1.8.2 Dickens S.M. (1985)

Dickens u lavisisa nkucetelo wa Xilungu eku thiyeni ka mavito ya Xizulu. Hi ku ya hi Dickens (1985:19), Mazulu yo sungula a ma ri vanhu lava mavitavito a ma

boha hi mahanyelo ya xintu ngopfu. Dickens (1985: 22), u kombisa leswaku mavito ya Xizulu lama ma nyikiweke ku nga se fika 1840 a ma hlawuriwa ku ya hi mitolovelo ya mathyelo ya xintu. . Eka ndzavisiso wa yena u ringanyeta leswaku, eka malembe ya 1840 – 1899, nkucetelo lowukulu wa Xilungu eku thyeni ka mavito wu vile na vukhongerani endzeni.

1.8.3 Koopman A. (1976 and 1986)

(i) 1976

Eka xitsalwana xa yena xa Onasi Koopman u languta ngopfu eka swiaki swa ya mavito ya Xizulu. Xosungula, u languta eka vito tanihi xivumbeko xo kongoma xo vulavula, ku nga ri xivumbeko xin'wana na xin'wana, tanihi '*sakubona mfana*' (ku xeweta, mufana) kumbe *we baba!* (tatana). U vula leswaku xivumbeko xo kongoma xa vito xi fambelana na loyi ku vulavuriwaka hi yena ku ya hi ndhawu ya yena eka vaaki – eka xivongo, xikombiso, loko xivongo xi ri eku tirhisiweni kumbe eka ntlawa wa vanhu va malembe yo karhi, loko vito ra ntlawa lowukulu ri tirhisiwa. U ya emahlweni a tshikelela leswaku vito ri nga tirhisiwa ku kombisa vuxaka exikarhi ka loyi ku vulavurisiwaka na loyi a vulavulaka. Xa vumbirhi, u kombisa ku hambana exikarhi swivongo swa Mazulu na Maxhosa, swithopo na swiphato. Koopman (1976:09) u ya emahlweni a pfumela leswaku:

Zulu people call clan name '*isibongo*', and further associate them with praise name, which is '*izithakazelo*' which are different. Xhosa people have clan name (*ifani*), but they associate praise name with poems, uttering them consecutively '*isiduko*' and '*ezinye iziduko*'

U (ibid), ya emahlweni a vula leswaku Maxhosa na sweswi va hambanisile exikarhi ka xivongo na xithopo, loko eka Mazulu rito 'isibongo' ri angarhela xivongo na xithopo. Ndzavisiso wa Koopman wu nyika nhlamuselo ya mahanyelo tanihiloko a boxa leswaku mavito ma va ma nga hambanangi na nhlamuselo ya vutomi bya n'wana bya le kaya, hi marito man'wana, xintu kumbe manguva lawa, xikaya, kumbe xilungu kumbe xikreste. U vula leswaku nkoka lowu vatswari va tinghenisaka eka wona na ku navelela vana va vona va tinghenisa eka wona, wu kombisiwile na le ka mavito ya vana va vona.

Xo hetelela, Koopman u kanela mavito ya xinuna na xisati. Laha, u kombisa leswaku ku na ku hambana exikarhi ka mavito ya xinuna na xisati. Kutani u tirhisa nongoti wa nkhetekanyo wa 'funghiwiile' na 'funghiwangi'. Koopman u ya emahlweni a tiyisisa leswaku mavito yo tala ya Mazulu ya funghiwiile ya va xinuna kumbe xisati, na leswaku mifungo yo tano i ya swiaki swa rito, kumbe vulongoloxamarito.

Koopman u kombisa vuxaka exikarhi mavito na munhu loyi a phatiwaka kumbe ku xiximiwa, ku nga ku humesela erivaleni ntumbuluko na tipatironi ta mathyelo ya Mazulu.

1.8.4 Macebele G.S. (2000)

Xikongomelo xa ndzavisiso wa Macebele a ku ri ku paluxa nkoka wa mavito yo divulela eka Xitsonga. U lavisisile vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vito ro divulela na n'wini wa rona tanihi xivangelo xa mahanyelo ya vanhu eku thyeni ka vito rero ro divulela na ku avanyisa mavito lawa yo divulela hi mitlawa leyi landzelaka:

Mavito yo divulela lawa ya kombisaka xivumbeko xa munhu: Magelevendze (nhloko leyikulu), Khwirixatika (khwiri lerikulu).

- (i) Mavito yo divulela lama ma kombisaka nkucetelo wa ntlawa: Mabukuti (munhu wa rigombo).
- (ii) Mavito yo divulela lama kombisaka nyiko: Madyelakhwirini, (munhu wo dya ngopfu).
- (iii) Mavito yo divulela lama ma nyikiwaka hi ku ya hi xiyimo xa munhu xa ntirho: Boso, (Murhangeri) Makumaswivupfile (Munhu wo vuyeriwa hikokwalaho ka mitirho ya van'wana vanhu)
- (iv) Mavito yo divulela lama ma pfelelaka eka mavito ya tindhawu: Xibuxwana, (Mutshami wa le Bushbuckridge), Xipilongwana (Mutshami wa le Xipilongo).

Macebele (2000:31) u vula leswaku mavito yo divulela i ya nkoka hileswaku, ya kombisa nkufumelo, ntsakelo na nseketelo lowu munhu a nga wu kumaka erixakeni. U kombisa leswaku mavito yo divulela hi tindlela tin'wana ya nga hlamusela kumbe ku kombisa xichavo kumbe ku kaneta mahanyelo yo karhi.

1.8.5 Nkuna S.G. (1999)

Ndzavisiso wa Nkuna wu kanela mavitavito na ku kombisa nkoka wa wona eka rimbewu eku thveni ka vana kumbe vanhu eka Xitsonga. Eka nxopaxopo wa yena, Nkuna (1999:37) u paluxa matumbulukelo ya mavito man'wana ya Xitsonga na nkoka lowu ya nga na wona hi ku vula leswaku:

Vito i nchumu wa nkoka evuton'wini bya vanhu eka tindzimi hinkwato ta misava. Vanhu va kota ku twanana no tiviwa hikokwalaho ka mavito ya vona. Hina vanhu hi ambala ku fana, hi tshama eka tindlu to yelana kambe ha swi kota ku

hambaniseka hikokwalaho ka mavito ya hina.

U ya emahlweni a kombisa leswaku Vatsonga va nyika mavito hi ku ya hi rimbewu ra loyi a faneleke ku nyikiwa vito ro karhi hi ku vula leswaku:

Eka ririmi ra Xitsonga vito ra munhu ri thyiwa hi tindlela to tala swinene. Mhaka ya nkoka eku thyeni ka vito ra n'wana i rimbewu ra n'wana. Ku na vito leri nga fanela ku thyiwa n'wana wa xinuna na leri nga fanela n'wana wa xisati.

Eka ririmi ra Xitsonga, ku na tindlela to tala to nyika vito. Loko n'wana a nyikiwa vito, rimbewu ra n'wana i ra nkoka swinene. N'wana u nyikiwa vito ku ya hi rimbewu ra yena, ku nga xinuna kumbe xisati.

Nkuna u nyika swikombiso leswi landzelaka swa mavito ya xinuna na xisati:

Xinuna

Hlupheka

Mufana

Hanyani

Xisati

Vusiwana

Khegu

Vukwele

Nkuna u kombisa leswaku Vatsonga va tirhisa mitolovelo yo hlaya yo thya mavito eka vana lava va ha ku velekiwaka. Mikarhi yo tala mavito lawa ya nyikiwaka ya kombisa ntsako, swikholwakholwana swa vakokwana, tindhawu to velekiwa kumbe mahanyelo ya manana hi nkarhi lowu a tikeke.

1.9 NKATSAKANYO

Nxopaxopo lowu wu ta pfuna ngopfu vanhu lava va tshamaka eka tindhawu leti thyiweke mavito lawa. Vanhu lava va katsa: Vakhalabye na vakhegula, vatatana na vamanana, vafana na vanhwana, tindhuna na tihosi, vafundhisi, vana lavatsongo, vana lava va nga ta velekiwa na swidyondzeki leswaku va kuma xivangelo xa mathyelo ya tindhawu ta vona mavito yo karhi. Mavito lawa ya ta va na nkoka eka lava va lavaka ku tsala matimu ya tindhawu ta vona ku ya hilaha ma tumbulukeke xiswona. Nakambe ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku kuma vukhale bya tindhawu leti hi ku pfuniwa hi nkarhi lowu ndhawu yo karhi yi thyiweke hi wona.

Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu pfuna ku tiva vathyi va mavito lawa loko va ha tiveka kumbe va ha hanya na le ka nkarhi wa sweswi. Leswi swi ta pfuna ku hambanisa mavito lama ma thyiweke sweswi (mantshwa) na lawa ku nga khale ya ri kona. Nakambe ndzavisiso lowu wu ta pfuna vahlayi ku vona na ku hambanisa mavito lama ma thyiweke kahle na lama ma nga thiywangiki kahle.

Endzhaku kaloko vahlayi va hlayile ndzavisiso lowu va ta pfuneka hitlhelo ro kuma vutivi bya vanhu lava va faneleke ku fundziwa hikokwalaho ka mitirho leyinene leyi va yi endleke hambiloko van'wana swi nga endleka leswaku va hundzile emisaveni, loko vathyi van'wana swi endleka va ha hanya.

KAVANYISA KA 2

2.1 MAAVELO YA MATHYELO YA TINDHAWU LETI

2.2 MANGHENELO

Maavelo ya tindhawu ya vile na nkucetelo wa Vamuneri, van`wamabindzu, vafambisi va xitimela na vafundhisi. Loko valungu lava va fika endhawini yoleyo a va nyika vun`wini bya tindhawu toleto. Mavito man`wana ya tindhawu a ma thyiwa hi ku landza mavito ya van`wamabindzu lava va akeke kona. kasi man`wana mavito ya tindhawu a ma thyiwa ya huma eka mavito lama a ma thyiwile switichi swa xitimele na mavito lama ma thyiwaka hi vafundhisi.

2.3.1 VAMUNERI

Vamuneri ti vile na nkucetelo lowukulu eku thiyeni ka mavito ya tin`wana tindhawu ta le Mhala. Exikarhi ka vamuneri leti, a ku tele Valungu. Vo tala hi lava a va tisa na ku fambisa mahungu lamanene ku nga rito ra Xikwembu. Hi le tlhelo Valungu lava hi vona va tiseke rito ra Xikwembu etindhawini to tala ta le Mhala. Loko Valungu lava va fika endhawini yo karhi, a va tinyika vun`wini bya tindhawu toleto.

A va hetelela hi ku thya tindhawu leti mavito ya Xilungu ngopfungopfu ta le tindhawini ta laha va humaka kona. Mpfumelelo wo thya mavito ya vona a va wu kuma eka mfumo lowu a wu ri kona hi nkarhi wolowo wa xihlawuhlauwu. Hi marito man`wana, ndzi nga vula leswaku, mavito man`wana, lawa ya thyiweke hi Valungu lava ya vile na ntshikilelo eka vaakatiko.

Hikokwalaho ka sweswo, mfumo wa xidemokirasi, lowu wu ngheneke hi lembe ra 1994, wu vonile swi fanerile ku cinca mavito man'wana ya muxaka lowu. Hi 2006 Nhlangano wo thya / cinca mathyele ya mavito ya Afrika-Dzonga (South Africa Geographical Name Change) kumbe (SAGNC) wu nyikile mpfumelelo eka vaakatiko va le Mhala ku cinca mavito ya tindhawu leti ti thyiweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu hikuva mavito man'wana a ya nga amukeleki tanihileswi a ya ri na ntshikilelo eka vaakatiko. Nkanelo wa man'wana ya mavito hi lawa ya landzelaka eka tindzimana leti nga ehansi.

2.2.1.1 Agincourt

Ndhawu ya Agincourt yi kumeka exikarhi ka lokixi ra Mkhuhlu na Thulamahashe na eDzongeni wa Thulamahashe. Ekusunguleni a yi katsa miganga ya Metsi na Phelandaba. Ku fikile nkarhi laha Agincourt yi nga aviwa hi miganga hikokwalaho ka vukulu bya muganga lowu. Miganga leyi yi tumbulukeke eku aviweni ka Agincourt ku vile, Metsi, Ireagh A, Phelandaba na Agincourt.

EPhelandaba kumbe Newington ku na ntshava ya ka Mucopi. Vito leri (Agincourt) ri thyiwile hikokwalaho ka ntshava leyi, hilaha xiporo xa xitimela a xi famba hi kona, hi ndlela yo rhendzela ntshava leyi. Loko xitimela xi hundza eka ntshava leyi, vaakatiko va miganga leyi yi boxiweke laha henhla, a va ndhundhuzela jikele ra xitimela eka ntshava leyi hi ku vula va ku: "INJHINI YI YA KHONA". Marito lawa i ya Xizulu, lawa ya vulaka leswaku, 'Xitimela xi le ku jikeni hi ndlela yo rhendzeleka'.

Kusuka kwalaho miganga hinkwayo leyi yi vuriweke laha henhla yi thyiwa vito ra Agincourt. Loko ndzi languta rito leri ra Agincourt, ndzi kuma, 'Agin' na 'Court'. Swihlivi swa mbulavulo swa rito leri a swi fambelani kumbe ku yelana na rito hi roxe. Leswi swi vile kona hikokwalaho ka vusweti byo pfumala dyondzo hi nkarhi wolowo. Rito 'Agin', a ri fanele ri ve 'Engine', kasi 'Court', ri ve 'Corner', (Turn).

Nhlangano wa swihlivi swa mbulavulo leswi a wu ta hi nyika rivitinkatsano, 'Engine Corner'. Hambiswiritano, rivitinkatsano leri ra Agincourt ri vumbiwa hi swihlivi swa mbulavulo, 'Engine' na 'Court'. Vatumbuluxi va vito leri va tirhile kumbe ku tikarhata swinene va kala va huma na vito leri ro saseka ra Agincourt. Loko muganga lowu wu aviwa hi migangantsongo ku vuyile ku huma muganga wa Metsi (Gwazani), Ireagh A (Ka-Masuku) na Newington (Phelandaba).

Xiphemu lexi xi seleke, xi sele xi ri hava vito. Kutani, ndhuna Gayisa Mbhambo u komberile ku tirhisa vito leri ra Agincourt, leri a ri fanele ku tshikiwa hi miganga hinkwayo leyi yi vuriweke laha henhla. Hiloko ndhuna Gayisa Mbhambo a pfumeleriwa ku tirhisa vito leri ra Agincourt, kambe a a fanele ku humesa tihomu timbirhi eka Hosi Mafemani ku ri ndlela yo xaviseriwa vun'wini bya vito leri.

Ku sukela nkarhi wolowo ku fikela sweswi, ndhawu leyi yi vitaniwa hi vito ra Agincourt. Eka vito leri ku hava khoto leyi yi nga ngheniwa tanihileswi vito leri ri nga na rito 'Court'. Agincourt a hi ndhawu leyi ku ngheniwaka tihuvo, kumbe ndhawu yo senga timhaka eka yona. Ku hava na khoto leyi yi nga tshama yi va kona ku kala ku tumbuluka vito leri ra Agincourt.

2.2.1.2 New Forest

New Forest i ndhawu leyi yi kumekaka evupeladyambu bya lokixi ra Thulamahashe. Eka ndhawu leyi hilaha Hosi Eric Nxumalo a tshamaka kona. Ndhawu ya New Forest (Khwati lerintshwa), tanihi vito ra yona a ku ri ndhawu leyi a yi tllumile swinene. A ku nga tshami munhu. Hi ku famba ka nkarhi, ku fikile Valungu lava a va endla tikamba. Valungu lava va fikile va thya ndhawu leyi vito ra New Forest hikokwalaho ka makhwati lawa a ya ri kona.

Hi ku famba ka nkarhi Valungu lava va vuye va famba va tlhelela kwalomu a va huma kona. Vantima va tsakerile ndhawu leyi, kutani va sungula ku aka miti ya vona. Valungu van'wana lava a va sele va tshamile nkarhinyana na Vantima va ri

karhi va tirhisa vito leri ra New Forest. Valungu lavayani va vuye va rhurha hinkwavo.

Vaakatiko va New Forest va sarile va tirhisa vito ra New Forest endzhaku kaloko Valungu va rhurhile. Na sweswi ka ha tirhisiwa rona vito leri ra New Forest. Hi nkarhi lowu ku nga sunguriwa ku tirhisiwa vito leri ra New Forest, ndhuna leyi a yi ri kona a ku ri N'wa-Mbila. Mavito man'wana ya ndhawu leyi ya New Forest hi le ka Mpisana na le ka Mafemani.

2.2.1.3 Shortline

Shortline i xiphemu xin'wana xa ndhawu ya Agincourt. Ndhawu leyi yi kumeka eN'walunguvuxa wa Agincourt. Ndhawu leyi yi thiyiwile vito leri hikokwalaho ka vutsongo kumbe ku koma ka yona. Vaakatiko va Agincourt va vonile ni ku xiya ku koma ka ndhawu leyi kutani va yi thya vito leri ra Shortline. Vito leri ra Shortline ri hlamusela kumbe ku vula muganga wo koma. Vaaki va ndhawu leyi a va talangi. Miti ya kona munhu a nga kota ku yi hlaya a yi heta hi nkarhi lowu wu nga hetiki mbilu.

2.2.1.4 Welverdiend

Vanhu lava a va tshama eMorgan Zone va yile endhawini leyi thiyiweke Welverdiend. Ndhawu leyi ya Welverdiend yi kumeka evupeladyambu bya ntanga wa swiharhi wa Manyeleti. Miganga ya le kusuhi na muganga lowu wa Welverdiend i Gottenburg, Hluvukani na Clara (Clare). Ndhawu leyi yi avanyisiwile hi nambu lowu wu vuriwaka Sasete lowu wu avanyisaka Morgan Zone na Limington.

Vito ra nambu lowu ri thiyiwile xikolo lexi nga le Limington. Vito leri ra Welverdiend ri huma eka Xibunu, leri ri vulaka 'Mfanelo yo kuma swilo swo karhi'.

Vito leri ri vile kona hikuva vanhu vo sungula ku tshama endhawini leyi a va kalangi va boheleriwa, kambe va lo tshama hi ku swi tsakela endzhaku kaloko va ta va va hlongoriwile eMorgan Zone na le Limington.

Mulungu loyi a va hlongoleke u thyile ndhawu leyi vito ra Welverdiend. Vanhu lava va kumile leswaku ndhawu leyi a yi va fanerile ku tshama eka yona. Leswi swi na swivangelo swo hlaya. Swivangelo swin'wana swa kona hileswaku ndhawu leyi a yi nonile swinene, a yi ri na swiharhi swo tala leswi a va swi dlaya hi xikongomelo xo kuma xixevo, a yi ri na mati yo tala ku eneta vaakatiko hinkwavo, xikan'we na swifuwo swa vona na swiharhi na ndhawu yo risela eka yona.

Vanhu vo tala va susiwile eka tindhawu to hambanahambana hi Valungu. Vanhu lava va susiwile eKlaserie, Matsuri, Manyeleti, Livedale na Timbavati. Vanhu hinkwavo va miganga leyi yi vuriweke laha henhla va hlawurile ku ya tshama eWelverdiend. Endzhaku ka nkarhi vaakatiko va miganga ya Andover na Limington va hlongoriwile etindhawini ta vona va ya tshama kona Welverdiend.

Hikokwalaho ka swin'wana swa swivangelo leswi ndzi swi longoloxeke laha henhla, vaakatiko va muganga lowu va vonile swi fanerile leswaku va thya ndhawu leyi vito ra Welverdiend. Vito leri ra Welverdiend i khale ri ri kona, naswona ri hava nkucetelo kumbe ntshikilelo wa xihlawuhlawu eka rona, hambileswi ri nga vito ra Xibunu. Vaakatiko va muganga lowu wa Welverdiend va titwa va tiphina ku va va ri na vito ro saseka ro fana na leri.

2.2.2 VAN'WAMABINDZU

Van'wamabindzu va vile na nkucetelo lowukulu eku thiyeni ka tindhawu tin'wana ta le Mhala. Ku hava n'wamabindzu loyi a thyeke ndhawu yo karhi, kumbe muganga wo karhivito ra yena. Vanhu kumbe vaxavi hi vona a va thya ndhawu hi ku tirhisa vito ra n'wamabindzu yeloye. Mabindzu yo tala lawa ku thyiweke

tindhawu to karhi mavito ya n'winyi wa bindzu rolero i switolo. Xitolo a xi ri xilo xa nkoka eka vaakatiko va muganga wolowo, hambi vaakatiko va miganga ya le kusuhi. Leswi a swi vangiwa hi mhaka ya leswaku vanhu lava a va kuma swilo leswi va swi lavaka eka vhengele rolero. Nakambe, leswi a swi hetelela hi ku va vito ra ndhawu yoleyo ri nga ha twali, ku sala ku twala ngopfu vito ra n'wamabindzu yeloye.

2.2.2.1 Ka Masuku

Ndhawu leyi ya Ka Masuku yi thiyiwile vito leri hikokwalaho ka tatana Amos Masuku loyi a nga fika a aka vhengele ro sungula endhawini ya le Ireagh A. Vanhu vo tala vo huma etindhawini ta le kusuhi a va xava swilo eka xitolo lexi. Vanhu lava a va xava mugayo, chukele, swinkwa na swin'wana switirhisiwa swa le makaya. Hi ndlela yoleyo vanhu va hetelela va tolovela leswaku loko mugayo wu nga ri kona va ku: "Ku lo paa, hi le Ka Masuku".

Leswi a ku ri ndlela yo kombisa leswaku saka ra mugayo ri herile emutini, swi lava leswaku va tlhela va ya xava laha wu kumekaka kona ku nga le Ka Masuku. Leswi swi endlile leswaku vanhu va tolovela leswaku ndhawu leyi hi le Ka Masuku ematshan'wini ya le Ireagh A. Na sweswi loko ndhawu leyi yi vitaniwa ku vuriwa leswaku hi le Ka Masuku.

Vhengele ra tatana Amos Masuku ra ha ri kona Na sweswi hambileswi yena a hundzeke khale emisaveni. Vhengele leri ra ha ri ra ka Masuku hambileswi ri hirisaweke hi van'wamabindzu van'wana.

2.2.2.2 Ka Mavhavaza

Ndhawu ya Ka Mavhavaza i mugangantsongo lowu wu kumekaka emugangeni wa Ireagh A. Tatana Mavhabaza a a ri muakatiko wo sungula ku fika elreagh loyi

a a huma emugangeni wa Xanthia hi lembe ra 1930. U sukile eXanthia hi xikongomelo xo famba a lava madyelo ya ntlhambi wa tihomu ta yena. U fikile a aka emugangeni wa Ireagh A. Ntlhambi wa yena a wu diba edibini ra Xilokoxo eCunningmore B.

Ntlhambi wa tihomu wa yena wu vuye wu dlayeteriwile hi mabunu hikokwalaho ka mavondzo, ya vula leswaku tihomu ta Vantima ti na mavabyi. Loko a swi vonisa xisweswo, u tlhele a xava tihomu tin'wana. Hikokwalaho ka ku kula ka ntlhambi wa tihomu wa yena, mfumo wu kale wu n'wi akela dibi ra tihomu ta yena leri a ri thiyiwile vito ra 'Dibi ra ka Mavhavaza'.

Nakambe, mfumo wu akile na borho leyi na yona yi thyiweke 'Borho ya ka Mavhavaza'. Ndhawu leyi ya le ka Mavhavaza yi thiyiwile vito leri hikokwalaho ka ndhuma leyi tatana Mavhavaza a a ri na yona endzhaku kaloko a ta va a fikile emugangeni lowu wa Ireagh A.

2.2.2.3 Ka Nhobyeni

Ndhawu leyi yi thiyiwile vito ra le Ka Nhobyeni hikokwalaho ka tatana Nhobyeni Holobye Kubayi. Tatana Nhobyeni Holobye Kubayi u vile wo sungula ku aka vhengele lerikulu endhawini ya Croquetlawn. Loko vaakatiko va Croquetlawn, xikan'we na vanhu va miganga ya le kusuhi va lava swakudya, ngopfu mugayo, xinkwa na chukele, a va swi kuma eka vhengele leri.

Ematshan'wini yo va vanhu va vula leswaku va ya eCroquetlawn ku ya xava swilo swo karhi evhengeleni ra ka Kubayi Holobye, a va vula leswaku va ya ka Nhobyeni. Hi mukhuva wolowo, swi endlile leswaku vito ra Croquetlawn ri miteka ri hundzuka xindzhuti ntsena, kutani ku tirhisiwa ngopfu vito ra Ka Nhobyeni. Na sweswi, vito leri ra le Ka Nhobyeni ra ha ri lerikulu endhawini leyi ya Croquetlawn.

Vhengele leri ra Nhobyeni Holobye Kubayi ra ha ri kona na sweswi, hambileswi n'winyi wa rona a hundzeke khale emisaveni. Vhengele leri ri sarile ri tirhisiwa hi vana va yena, John na Hilda Kubayi.

2.2.3 VAFAMBISI VA XITIMELA

Vafambisi va xitimela va vile na nkucetelo lowukulu eku thyeni ka tindhawu tin'wana ta le Mhala. Leswi swi vile kona hikuva vafambisi lava a swi nga va oloveli ku hambanisa mavito ya tindhawu ta switichi swa xitimela. Va vonile swi antswa ku tithyela switichi leswi mavito ya vona lawa ya nga ta va pfuna ku tiva tindhawu leti kumbe switichi swa vona hi wona.

Loko va kala va thya xitichi xo karhi, a swi tele ngopfu leswaku vito ra ndhawu yoleyo ri mitiwa hi vito ra xitichi xa xitimela ri nga ha twali ngopfu, kutani ku twakala ntsena vito leri ri thyiweke hi vafambisi va xitimela. Vafambisi lava a va katsa vachayeri, valanguteri va xitimela na vakamberi va mathikithi. Swiyenge leswi hinkwaswo, hi swona a swi thya mavito ya switichi swa tindhawu laha xitimela a xi yima kona ku tleketla vakhandziyi.

Nakambe, vito leri ri thyiweke a ri duma hikokwalaho ka leswi xitimela a xi ri xona xifambo xa nkoka loko munhu a ya ni ku vuya hi le xilungwini.

2.2.3.1 Acornhoek

Acornhoek i vito ra xitichi xa xitimela. Ku hlamuseriwa leswaku vito leri ra Acornhoek ri thiyiwile hi valungu ku endlela leswaku va ta kota ku hambanisa switichi swa xitimela na leswaku vanhu va ta kota ku tiva leswaku loko va ku va ya exitichi xa xitimela va vula kwihi. Ku hlamuseriwa leswaku hi xona xitichi lexi na xa Cottondale leswi a swi tiveka ngopfu eka vuhosi bya ka Mnisi.

Na namuntlha Acornhoek ka ha ri xitichi xa lexikulu xa xitimela, hambileswi masiku lawa ku nga na switichi swa mathekisi na mabazi. Xi tlhela xi va xidorobana lexi ku nga akiwa switolo swo hlayanyana. Vito leri ri dumile swinene ku fikela laha vanhu van'wana va tivulaka leswaku va huma eAcornhek. A ku na vanhu lava va humaka kumbe ku aka eAcornhoek ko va ku endlela leswaku munhu a twisisa hi ku hatlisa leswaku loyi a vulavulaka u huma kwihi.

Xitichi lexi xi khomile tindhawu to hlaya ta ka Mnisi tanihileswi xi nga xona xitichi lexikulu eka vaakatiko va khale ka xifundza Mhala.

2.2.3.2 Metsi

Ndhawu leyi ya Metsi yi kumeka evuxeni bya poso ya Ximhungwe. Ndhawu leyi yi le xikarhi ka miganga ya Kildare na Ireagh A. Khale loko xitimela xi tleketla vakhandziyi vo ya na ku vuya hi le Joni a xi hundza hi le Metsi. Vitoxidzi ra ndhawu leyi hi nkarhi wa kona a ku ri Agincourt. Hi marito man'wana, ndhawu leyi ya Metsi a ku ri xiphemu xa Agincourt.

Khale koloko vatirhi vo tala va le xitimeleni a ku ri Vasuthu kumbe Mazulu. Vatirhi lava hi vona lava a va tiva tindhawu to tala xikan'we na mavito ya tindhawu leti xitimela a xi yima eka tona. Exitichini xa le Metsi a ku ri ndhawu yo rhandza hi mati swinene. Ndhawu leyi a yi tshama yi ri karhi yi tsakama nkarhi hinkwawo. Tanihilaha ndzi vuleke hakona leswaku vatirhi vo tala va le xitimeleni a ku ri Vasuthu.

Loko vatirhi lava va fika eka ndhawu leyi va kumile leswaku yi tshama yi ri karhi yi tsakama nkarhi hinkwawo, kutani va yi thya vito ra Metsi. Rito leri ra 'Metsi' i rito ra Xisuthu, leri ri vulaka 'mati' hi Xitsonga. Vatirhi lava va le xitimeleni va tirhisile vito leri ra Metsi, nkarhi wo leha ku fikela laha vanhu va miganga ya le kule na le kusuhi va tolovela leswaku ndhawu leyi hi le Metsi.

Vakhandziyi va xitimela na vona va hetelerile hi ku tiva vito leri ra Metsi ku va rona vito ra ndhawu leyi. Ku sukela kwalaho vanhu va muganga lowu va vhela va tirhisa vito leri ra Metsi tanihi vito ra ndhawu ya vona. Na sweswi ndhawu leyi yi tirhisa vito ra Metsi. Nakambe ndhawu leyi ya Metsi yi hetelerile hi ku tinyungubyisa hi vito leri.

Leswi swi tikomba hi mikarhi yo hungusa yo fana na muchongolo. Hi mikarhi leyi vacini va muchongolo lava a va rhangela hi tatana Ninety Nyathi a va yimbelela tinsimu ta vona hi ku vula leswaku va kala swilo hinkwaswo, kambe va fumile hikuva va na mati endhawini ya vona. Ndhawu ya vona hi le Metsi ka mati ya ku pfhaa!

Xin'wana nakambe lexi vaakatiko a va tinyungubyisa hi xona hileswaku ndhawu ya Metsi hi yona yo sungula ku cheleriwa tiphayiphi ta mati eka tindhawu to tala ta le ka mfumo xivongo wa ka Jongilanga. Mavito yan'wana ya ndhawu leyi ya katsa Ireagh B na Alicecot.

2.2.4 VAFUNDHISI

Vafundhisi va vile na nkucetelo lowukulu eku thiyeni ka tindhawu tin'wana ta le Mhala. Leswi a swi vangwiwa hikuva vafundhisi hi vona a va dyondzile naswona a va kota ku hlaya. Leswi a swi tikomba hikuva vo tala va vafundhisi lava a va kota ku hlaya Bibebe. Leswi swi endlile leswaku vafundhisi lava va navela ku dyondzisa vanhu xikolo xa Sonto leswaku va ta kota ku hlaya Bibebe.

Swikolo leswi swa Sonto swi hetelele hi ku va swi dyondzisa vanhu swilo swo tala. Swikolo leswi a swi dyondzisa vanhu mahanyelo lamanene, xikan'we na ntivo rihanyo. Kutani ndhawu leyi mufundhisi a dyondzisa rito ra Xikwembu eka yona a yi tala ku tiviwa hi vito ra yena mufundhisi yeloye. Leswi a swi vangwiwa hikuva vafundhisi vo tala a va tiveka kumbe ku va na ndhuma hambu ku ri ku xiximeka.

2.2.4.1 Khayelinhle

Ndhawu ya Khayelinhle yi kumeka evupeladyambu bya Croquetlawn. Ndhawu leyi i xiphemu xa muganga wa Croquetlawn. Vito leri ri hlawuriwile hi vaakatiko va muganga lowu hi ku xixima ntirho lowu wu tirhiweke hi mufundhisi Fezi Shilubane. Mufundhisi Shilubane a a rhandza ku pfula vanhu mahlo hi nkoka wo khongela Xikwembu na leswaku loko u khongela swilo swo tala a swi lulama.

Mufundhisi Shilubane a a nga rhandzi Xikwembu ntsena, kambe a a tlhela a rhandza leswaku vana xikan'we na vanhu lavakulu va dyondza xikolo. Mufundhisi Shilubane u akile kereke, a tlhela a aka swikolo swinharhu. Xikolo xo sungula lexi a xi akeke ku vile Khayelinhle Primary School. A a xavisa tihomu n'hweti yin'wana na yin'wana a endlela ku holela vadyondzisi va yena.

Hinkwaswo leswi, a a swi endla hikokwalaho ka rirhandzu leri a a ri na rona eka vukhongeri, xikan'we na dyondzo. Muganga lowu wu thyile ndhawu leyi vito ra Khayelinhle hi ku xixima mufundhisi Shilubane loyi loko a ha hanya a a rhandzile ku thya ndhawu vito ra Khayelinhle, kambe a aleriwa hi hosi, leyi yi nga vula leswaku muganga lowu wu wela eka muganga wa Agincourt.

Endzhaku ka mfumo wa xihlawuhlawu vaakatiko va muganga lowu va tlhelerile nakambe evuhosini ku ya kombela hi vuntshwa ku tirhisa vito leri ra Khayelinhle, leswaku va ta kota ku fikelela ku navela ka Mufundhisi Shilubane. Hosi yi va pfumelerile. Mhaka leyi yi tlhele yi seketela hi masipala wa Agincourt. Ndhuna ya muganga lowu wa Khayelinhle i tatana Shilubane M.R.

2.3 NKATSAKANYO

Vamuneri, van'wamabindzu, vafambisi va xitimela na vafundhisi va vile na nkucetelo lowukulu eku thyeni ka mavito ya tin'wana tindhawu ta le Mhala. Exikarhi ka Vamuneri leti, a ku tele Valungu. Vo tala a va tisa na ku fambisa

mahungu lamanene ya rito ra Xikwembu. Loko Valungu lava va fika endhawini yo karhi, a va tinyika vun'wini bya ndhawu yoleyo, va hetelela hi ku thya tindhawu leti mavito ya Xilungu ngopfungopfu marito ya tindhawini ta laha va humaka kona. Mpfumelelo wo thya mavito ya vona a va wu kuma eka mfumo lowu a wu ri kona hi nkarhi wolowo wa xihlawuhlawu. Hi marito man'wana, hi nga vula leswaku, mavito man'wana lawa ya thyiweke hi Valungu lava ya vile na ntshikilelo eka vaakatiko.

Van'wamabindzu va vile na nkucetelo lowukulu eku thyeni ka tindhawu tin'wana. Ku hava n'wamabindzu loyi a thyeke ndhawu yo karhi, kumbe muganga wo karhi. Vanhu kumbe vaxavi hi vona a va thya ndhawu hi ku tirhisa vito ra n'wamabindzu yeloye. Mabindzu yo tala lawa ku thyiweke tindhawu to karhi mavito ya n'winyi wa bindzu rolero i switolo. Xitolo a xi ri xilo xa nkoka eka vaakatiko va muganga wolowo, hambu vaakatiko va miganga ya le kusuhi. Nakambe leswi a swi hetelela hi ku va vito ra ndhawu yoleyo ri nga ha twali ku sala ku twala ngopfu vito ra n'wamabindzu yeloye.

Vafambisi va xitimela va vile na nkucetelo lowukulu eku thyeni ka tindhawu tin'wana hikuva a swi nga va oloveli ku hambanisa mavito ya tindhawu ta switichi swa xitimela. Va vonile swi antswa ku tithyela switichi leswi mavito ya vona lawa ya nga ta va pfuna ku tiva tindhawu leti kumbe switichi swa vona hi wona.

Na vona vafundhisi va vile na nkucetelo lowukulu eku thyeni ka tindhawu tin'wana to tala. Leswi a swi vangywa hikuva vafundhisi hi vona a va dyondzile naswona a va kota ku hlaya, ngopfungopfu ku hlaya Bibebe. Leswi swi endlile leswaku vafundhisi lava va navela ku dyondzisa vanhu xikolo xa Sonto leswaku va ta kota ku hlaya Bibebe.

Swikolo leswi swa Sonto swi hetelerile hi ku va swi dyondzisa vanhu swilo swo tala. Swikolo leswi a swi dyondzisa vanhu mahanyelo lamanene, xikan'we na ntivorihanyo. Kutani ndhawu leyi mufundhisi a a dyondzisa rito ra Xikwembu eka yona a yi tala ku tiviwa hi vito ra mufundhisi yeloye.

KAVANYISA KA 3

3.1 VANHU LAVA VA BALEKEKE

3.2 MANGHENELO

Vanhu lava va balekeke va katsa vanhu lava va titwaka va nga ri na ku rhula eka tindhawu leti va tshamaka eka tona. Vanhu lava a va vona leswaku swa antswa va rhurha va ya tshama ekule na vanhu lava va va sivelaka ku kuma ku rhula loku. Loko va rhurhile, va titwa va ri na ku rhula loku a va ku lava, va sungula ku phofula ta le timbilwini ta vona hi ku thya ndhawu ya vona leyintshwa vito. Vito leri va thyaka rona ri na nhlamuselo yo gega, tlhandlakambirhi swi va swi tikomba leswaku va ku kumile ku rhula loku a va ku lava.

3.3 MAVITO YA TINDHAWU LETI

3.3.1 Allandale (Landela)

Vito ra Landela ri sukele eka tatana Zulu Mbowane na Elijah Mahisane Mbowane lava a va tshama eN'warhele, va rhurha va ya tshama eCasteel. ECasteel ku fikile mabunu lawa ya nga aka ekusuhi na vona. Tatana Zulu Mbowane na tatana Elijah Mahisane Mbowane va hlundzuka kutani va rhurha va ya aka eCottdale hi ku vengwa ku tshama na Valungu.

ECottdale na kona a va tshamangi nkarhi wo leha. Va tlhele va rhurha va ya aka eRolle, endhawini ya ka Mtariyana. Na kona eRolle a va tshamangi nkarhi wo leha, hikuva Valungu va tlhele va fika va aka kwala kusuhi na vona. Valungu

lava va fikile va byala misinya ya malamula. Ndhawu leyi ya le Ka Mtariyana ya ha ri kona na sweswi. Malamula ya ha byariwa Na sweswi eka Mtariyana, kambe ndhawu leyi se yi tekiwile hi mfumo.

Loko tatana Zulu Mbowane na tatana Elijah Mahisane Mbowane, va swi vonisa sweswo va rhurha nakambe va ya aka endhawini ya le Landela. Loko va fike eLandela va fika va thya ndhawu ya vona va ku hi le Landela. Vito leri ri sukele loko va rhurhile etindhawini to tala hi ku venga ku tshama na Valungu, lava a va va landzelela nkarhi hinkwawo eka tindhawu leti a va rhurhela eka tona.

Kutani tatana Zulu Mbowane a kala a vula a ku: “La mabunu a ya ngi landela”, leswi hi Xitsonga swi vulaka leswaku Mabunu lawa ya ndzi landzelela. Ku sukela nkarhi wolowo ku fikela sweswi ndhawu leyi ya ha vitaniwa hi vito ra Landela. Valungu lava va teke endzhaku ka Nkulukumba C. Coetzee, ku nga Vamuneri, va fikile va cinca vito leri ra ‘Landela’ ri ya eka Xinghezi kutani ku vuriwa leswaku hi le Allandale.

Tatana Zulu Mbowane na tatana Elijah Mahisane Mbowane va vuye va hundza emisaveni, va ri karhi va tshama eMasana.

3.3.2 Bambindoda

Ndhawu leyi ya Bambindoda yi kumeka endhawini ya Kildare (KaMalamule). Bambindoda yi vumba xiphemu lexikulu xa Kildare. Vito leri ri vumbiwa ri huma eka Xizulu. Vito leri ra Bambindoda i nkomiso wa rito ‘Mfazi bamba i ndoda’, leswi swi vulaka leswaku: ‘Wansati khoma wanuna’. Ndhawu leyi yi thiywile vito leri hi lembe ra 1938. Hi lembe leri a ku dlayiwa tihomu ku tlhela ku swekiwa byalwa endhawini leyi.

Ndhawu leyi a ku ri rivala lerikulu, laha vaakatiko a va sweka byalwa bya xipayoni na mporosi va xavisela vaakatiko. Laha hi kona laha vasweki va byalwa

lebyi a va tumbela kona hi ku chava maphorisa hikuva a ya va khoma. Swi fikile laha na vavasati a va ya va ya xava byalwa kwale nhoveni. Vunyingi bya vamanana lava a va ya va ya xava byalwa hi xikongomelo xo tikumela vavanuna hi ndlela leyi.

Endzhaku vamanana lavayani a va sweka byalwa lebyi, va sungula ku aka miti ya vona eka ndhawu leyi, ku kondza ku thyiwa leswaku hi le Bambindoda. Na sweswi ndhawu leyi yi vitaniwa hi vito leri ra 'Bambindoda', hambileswi vamanana lavayani vo sweka byalwa va nga ha riki kona. Sweswi i ndhawu yo saseka leyi yi nga na mindyangu leyinene.

Vaakatiko va ndhawu leyi va tikhome kahle ngopfu. Miti ya vaakatiko va ndhawu leyi, hi lavo xiximeka swinene naswona emitirhweni va khomile swivandla swa le henhla ngopfu.

3.3.3 Bodhlindhlala

Bodhlindhlala i lokixi leri ri kumekaka exikarhi ka Newington (Mazembeni) na Agincourt. Lokixi leri i ra muxaka wa tindlu ta RDP. Mfumo wa Limpopo wu komberile vaakatiko va miganga ya le kusuhi, leyi katsaka Agincourt, Newington, Xanthia na MP Stream leswaku va tsarisela ku akeriwa tindlu leswaku va ta tshama eka tona.

Lava a va pfumeleriwa ku tsarisa tindlu leti i vatswari lava va holaka mudende na vatswari lava va nga tirhiki xikan'we na vatswari lava va holaka mali leyi yi nga ehansi ka R1500.00 hi n'hweti. Vanhu vo tala va le migangeni ya le kusuhi va ti tsarisile ku kuma tindlu leti. Vanhu lava a va fikelerile swilaveko hinkwaswo va vuye va akeriwa tindlu. Xihlamariso hileswaku, vatswari lava a va kalangi va tshama eka tindlu leti.

Vatswari lava va tekile vana kumbe vatukulu va vona va va ngenisa eka tindlu leti, ku va vona vinyi va miti leyi. Vo tala va vana lava hi lava va nga tirhiki. Tanihileswi vana lava a va nga tirhi ndlala yi ku vuyavuyani! Hikokwalaho ka ku buba ka xivambalani, vaakatiko va miganga ya le kusuhi va fanisa ku kula ka ndlala leyi tanihi ku vonga ka khwiri leri ri pfumalaka swakudya, hikokwalaho ka ndlala kutani va vula leswaku hi le 'Bodhlindhlala', leswi swi vulaka ku vonga, kumbe ku duma ka khwiri hikokwalaho ko twa ndlala.

Na sweswi lokixi leri ri vitaniwa hi vito ra Bodhlindhlala hambileswi lokixi leri ri thyiweke vito ra Khayalami loko ri nyiketwa eka vaakatiko hi holobye wa tindlu wa nkarhi wolowo, Nkulukumba Edgar Mushwana wa xifundzankulu xa Limpopo. Sweswi vunyingi bya vatshami va lokixi leri ra Bodhlindhlala, se va dya kahle. Vunyingi bya vona se va tirha mitirho no hola kahle lomu va tirhaka kona.

Hambileswi se va dyaka kahle, vito ri mirile, hi le Bodhlindhlala. Eku sunguleni ka tiyindlu leti ta RDP leyi, vatshami va yona a va suka namadyambu va tlhelela eka miganga ya le kusuhi va ya yiva swakudya na swingolongondzwana swo karhi, hikokwalaho ka ndlala leyi a yi tinyika matimba. Swilo leswi a va yiva swona a ku ri nhundzu ya le tindlwini, mugayo, chukele na swakudya swa le masin'wini.

Hambiswiritano, a ku nga yivi vanhu hinkwavo lava va tshamaka eka lokixi leri. Va kona lava loko dyambu ri xa a va tshamela ku ya dya emakaya kumbe ku tshama nhlikanhi hinkwavo emakaya ya vona, va dya kona, va nga yivi swilo swa vanhu. Vanhu lava a va muka elokixini namadyambu ku ya etlela kona ntsena. Namixo va tlhelela emakaya va vuya namadyambu ku ya etlela sweswosweswo.

Ntolovelo lowu a wa ha ri kona eka nkarhi wa sweswi, hikuva vunyingi bya vona se va tirha kahle, va dya kahle, va tlhela va etlela kwale lokixini.

3.3.4 Dindirikani

Ndhawu leyi i xiphemu xa ndhawu ya Agincourt. Ndzi nga vula leswaku i xiphemuntsongo xa le vupeladyambu bya Agincourt. Vaakatiko va xiphemu lexi xa Agincourt a va ri lava a va rhandza dyondzo swinene. Timhaka tin'wana ta vutomi to fana na ku teka na ku tekiwa a va swi rhangisi emahlweni. Maendlelo kumbe hanyelo leri ri endlile leswaku swiphemu leswin'wana swa Agincourt swi vona onge vanhu lava a va na mhaka na swiyenge swin'wana swa vutomi leswi vona a va swi vona swi ri swa nkoka.

Mhaka leyi yi endlile leswaku xiphemu lexi xi thyiwa vito ra Dindirikani. Ku dindirika swi vula ku pepetseka, ku hava xilo xa nkoka lexi a xi endlaka. Loko dyambu ri xile munhu wo dindirika u endla swilo leswi swi nga riki swa nkoka evuton'wini ri kondza dyambu ri pela. Hambileswi xiphemu xa ndhawu leyi ya Agincourt, xi thyiweke vito ra Dindirikani, vaakatiko va xiphemu lexi va pfunekile hi swiendlo swa vona.

Vunyingi bya vona va dyondzekile, va na swiyimo swa le henhla emitirhweni. Hi le tlhelo, vanhu lava va thyeke ndhawu leyi, vito leri ra Dindirikani, swilo swi va hundzokerile. Vo tala va vona a va dyondzangi xikolo, hikuva a va rhangisa vukati kumbe ku teka emahlweni. Leswi a swi endleka khale hileswaku, vukati a ku ri mhaka ya nkoka leyikulu evuton'wini bya vanhu van'wana.

Dyondzo a yi landzela vukati na ku teka. Vanhu lavayani a va vuriwa leswaku va dindirika, sweswi va dya kahle, va na mindyangu ya kahle, va hanya kahle naswona va tshamisekile. Dindirikani u hundzukile gingirikani.

3.3.5 Ka Maluvana

Ndhawu leyi ya le ka Maluvana yi vumbiwa hi xiphemu xa lokixi ra Mkhuhlu. Ndhawu leyi yi kumeka edzongeni ra lokixi ra Mkhuhlu. Ndzi nga vula leswaku

ndhawu ya le ka Maluvana yi kumeka exikarhi ka lokixi ra Mkhuhlu na khale ka kholichi ya dyondzo ya Hoxani. Vito ra ndhawu leyi ri tumbuluka ri sukela eka tatana Maluvana Nkuna. Tatana Maluvana Nkuna a a ri muaakatiko wa Calcutta. U sukile kumbe ku rhurha eCalcutta a ya aka bindzu ra yena ro xavisa swakudya exigangeni lexi, a titshamela kona a ri yexe. Ku sukela kwalaho, vanhu vo tala va n'wi landzerile. Loko va ri karhi va aka a va vula leswaku va aka eka Maluvana. Ku sukela nkarhi wolowo ku fika sweswi ndhawu leyi yi thiywile vito ra Maluvana. Tatana Maluvana Nkuna, yena se u hundzile khale emisaveni, kambe lexi xa ha saleke i vito ra yena leri ri thyiweke muganga lowu.

Ekusunguleni ndhawu leyi ya ka Maluvana a a yi ri na miti yi nga ri yingani, kambe sweswi i muganga lowukulu swinene lowu wu nga na varhangeri va wona lava va tiyimelaka hi voxe. Ndhawu leyi yi sungurile ku kula hi lembe ra 2003 loko Hosi Madala Nkuna, N'wana wa Hosi Lucas Nkuna na Ndhuna Mathew Mnisi, va xavisela vanhu switandi leswaku va sungula ku aka eka yona.

Ndhawu leyi se yi khomananile na khale ka kholichi ya Dyondzo ya Hoxani. Leswi swi komba ku kula ka ndhawu leyi ya ka Maluvana. Vahluvukisi va ndhawu leyi ya le ka Maluvana, va katsa, tatana Prince Mhaule na Ndhuna Mathew Mnisi, loyi a hundzeke emisaveni.

3.3.6 Makhulangendhlela

Ndhawu leyi ya Makhulangendhlela yi kumeka eN'walungu wa lokixi ra Mkhuhlu, loko u kongoma eThulamahashe. I ndhawu leyi ku nga hlangana Vatsonga, Vasuthu na Maswazi, kambe Vasuthu va tlula letin'wana tindzimi hi nhlayo ya vaakatiko. Ndhawu i ya Vasuthu hikokwalaho ka nhlayo ya le henhla ya vona. Ndhawu leyi yi thiywile vito leri ra Makhulangendhlela hikokwalaho ka Hosi Mokoena loyi a nga fika eOackley a beburiwile hi ndlela va vula leswaku u ta kulela endleleni hi nkarhi wa tinyimpi.

Leswi a swi va tano hikuva a a fanele a teka xitulu xa vuhosi. Rito ra Makhulangendhlela ri huma eka rito ra Xizulu, leri ri vulaka munhu wo kula hi ndlela. Vatswari va Hosi Mokoena va fikile va aka eOackley, kutani va thya ndhawu leyi ya Oackley vito ra Makhulangendhlela. Ku boxiwa leswaku Hosi Mokoena a a ri na ndhuma na matimba lamakulu ngopfu yo nisa mpfula. Vuhosi bya yena byi vile bya xiyimo xa le henhla swinene. Makhulangendhlela u vuye a hundza emisaveni, kambe ndhawu leyi ya ha vitaniwa hi vito ra yena na sweswi. Ndhawu leyi ya Makhulangendhlela yi fumiwa hi n'wana wa Hosi Makhulangendhlela, Lemeck Mokoena.

3.3.7 Mantanghaleni

Ndhawu leyi ya le Mantanghaleni yi kumeka evuxeni bya lokixi ra Mkhuhlu. Mantanghaleni i ndhawu leyi yi nga xikarhi ka Mkhuhlu na muganga wa Cork. Eku sunguleni ndhawu leyi a yi ri rivala lerikulu swinene laha tihomu ta vaakatiko va Mkhuhlu na Cork a ti dyela kona. Hosi Lucas Nkuna u tsakerile ndhawu leyi kutani a endla ndhawu leyi yi va masimu ya yena. Nsimu leyikulu swinene yi vuriwa mantanghala.

Hosi Lucas Nkuna u sungurile ku rima masimu lawa nkarhi wo leha na malembe yo tala. Hi 1993, ku tsemeriwile switandi swo engetela lokixi ra Mkhuhlu, hikokwalaho ka ku tala ka vanhu lava a va lava switandi, swi vuye swi hela va nga se enela hinkwavo hikuva na yona ndhawu ya kona a yi ri yintsongo. Lembe ra 1993 a ri taleriwile hi swiphiso swo kombisa ku vilela. Hikokwalaho ka ku kombisa ku vilela loku, vaakatiko vo tala lava a va lava switandi, kambe a va swi kumangi eMkhuhlu.

Va yile va ya teka ndhawu liyani ya Hosi Lucas Nkuna hi nkanu kutani va titsemela switandi swa vona hi nkanu. Vanhu lava va tshamaka eka ndhawu leyi, va tsemeriwile switandi hi 'maComrades', lawa a ya tsemela vanhu handle ka

mpfumelelo wa Hosi Lucas Nkuna. Vaakatiko va ndhawu leyi va thyile ndhawu leyi vito ra le Mantanghaleni hikuva va tshama emantanghaleni ya Hosi Lucas Nkuna. Na sweswi ndhawu leyi yi vitaniwa hi vito ra le Mantanghaleni.

3.3.8 Mudhlayedwa

Ndhawu leyi ya Mudhlayedwa i xiphemu xa ndhawu ya Ireagh A. Mudhlayedwa i vito ra Xizulu, leri ri vulaka munhu wo dya a ri yexe. Ndhawu leyi ya Mudhlayedwa yi tumbuluxiwile hi Ndhuna Khoza loyi a nga tsema switandi entsungeni wa xiporo xa xitimela leswaku vanhu va yena va ta kota ku aka miti ya vona endhawini leyi. Xivangelo xo tumbuluxa ndhawu leyi hileswaku eka ndhawu leyi kumbe xiphemu lexi xa le Ireagh A, va ndzawulo ya switimela a va lava ku aka xiporo xa xitimela.

Kutani vanhu lava a va kumeka eka xiphemu lexi, a va fanele va rhurha leswaku va pfula ndlela ya xiporo. Hi nkarhi wolowo a ku ri na tatana N'waMjavango Manzini loyi a a ri na vasati vambirhi. Loko ku rhurhiwa, nsati lonkulu u arile ku rhurha, a vula leswaku yena a nga yi helo. A a ala ku rhurha hikuva tatana N'wa-Mjavango Manzini se a ku ri khale a hundzile emisaveni.

Hikokwalaho ka ku ala ka nsati lonkulu ku rhurha, swi endlile leswaku vaakatiko va Ireagh A, va vula leswaku, nsati lonkulu u ala ku rhurha, hikuva u lava ku sala a dya yexe. Kutani loko vaakatiko lava va rhurheke na nsati lontsongo va hetile ku aka miti ya vona, va thyile ndhawu leyi vito ra Mudhlayedwa, ku ri ndlela yo koya nsati lonkulu wa mufi tatana N'wa-Mjavango Manzini, hikuva a arile ku rhurha na nsati lontsongo.

Ku sukela nkarhi wolowo ku fika na sweswi, ndhawu leyi ya ha vitaniwa hi vito ra Mudhlayedwa hambileswi ku nga xiphemu xa ndhawu ya Ireagh A. Hi tlhelo ro fumiwa, vaakatiko va muganga lowu va fumiwa hi Ndhuna Khoza loyi a fumaka ndhawu ya Ireagh A.

3.3.9 Tsemamarhumbi

Ndhawu leyi ya Tsemamarhumbi yi kumeka evupeladyambu bya Mkhuhlu, kwalomu ka tikhilomitara ta makumembirhi ku suka eMkhuhlu. Loko u ya eTsemamarhumbi u hundza hi le Calcutta, ku nga muganga wun'wana lowu wu nga le kusuhi na Mkhuhlu. Ndhawu leyi ya Tsemamarhumbi a ku ri ndhawu laha vaakatiko va Calcutta a va rima kona. Hi lembe ra 1985 elokixini ra le Mkhuhlu a ku tsemiwa switandi swo aka lokixi.

Vanhu va Calcutta va yile va ya xava switandi eMkhuhlu. Switandi leswi a ku pimiwile swona swi vuye swi hela, vanhu va ha lava ndhawu yo aka eka yona. Hiloko Hosi Lucas Nkuna, a pfumelela vaakatiko va Calcutta ku ya titsemela switandi hi voxe emasin'wini ya vanhu. Loko vaakatiko lava va fika va titsemela switandi leswi a va tsema va ri karhi va vula leswaku va tsema marhumbi ya vanhu, hikuva vinyi va masimu lawa va nge he pfuki va ya tirhisile na siku na rin'we.

Vinyi va masimu lawa va to sala va hlambanyisa leswaku a ku ri masimu ya vona, kumbe hi le marhumbini ya vona. Loko se va hetile ku aka miti ya vona va thyile ndhawu leyi vito ra Tsemamarhumbi. Na sweswi ndhawu leyi ya ha vitaniwa hi vito ra Tsemamarhumbi. Marhumbi lawa ya tsemiwaka a ku vuriwa masimu ya vanhu.

3.3.10 Tshembahosi

Ndhawu leyi ya Tshembahosi yi kumeka emugangeni wa Landela. Ndhawu leyi ya Landela yi kumeka evuxeni bya lokixi ra Thulamahashe. Miganga leyi yi nga le kusuhi na muganga lowu wa Tshembahosi i Landela na Lephong. Vaakatiko vo tala va ndhawu va huma eMozambique. Vo tala va vona vaakatiko lava va ha ku fika laha Afrika-Dzonga.

Loko va suka eMozambique va lo baleka tanihi vaakatiko va le Tshembanenge. Hi marito man'wana, hi nga vula leswaku na vona vaakatiko lava va le Tshembahosi, va lo tshova rihlampfu ra le Mozambique, va balekela eAfrika-Dzonga. Vanhu lava va balekisiwa hi swivangelo swo tala eMozambique. Swivangelo swin'wana leswi swi va boheke ku baleka ku nga va leswi swi landzelaka: Ku baleka tinyimpi leti ti nga kona eMozambique.

Van'wana va baleka ndlala leyi yi nga kona eMozambique. Van'wana va baleka xiyimo xo biha xa tipolitiki eMozambique. Hinkwavo ka vona loko va fika laha Afrika-Dzonga va vuriwa vahlapfa. Ku suka eMozambique u ya fika eAfrika-Dzonga, i mpfhuka wo leha swinene. Ku va munhu wo suka eMozambique a ta fika laha Afrika-Dzonga swi lava leswaku munhu yeloye a va a tiyile no titshemba swinene, leswaku u ta fika laha a kongomeke kona.

Hi ku vula ka vaakatiko lava va le Tshembahosi, loko munhu a ehleketa ku teka rendzo ro ya eAfrika-Dzonga u fanele a tshembe Hosi, Xikwembu xa matilo. Hikokwalaho, vito leri ra Tshembahosi ri tumbuluke loko vaakatiko lava va vula leswaku, mhaka leyikulu leyi yi nga endla leswaku vanhu lava va kondza va fika laha a va ya kona hileswaku a va tshembile Hosi ntsena, hikuva hi xona Xikwembu xi nga va letela, xi va sirhelela eka hinkwaswo swo biha leswi va nga hlangana na swona.

Loko a ku nga ri matimba yo tshemba Hosi, Xikwembu, xona xi nga tumbuluxa misava, xikan'we na munhu, a va ta va va nga fikangi laha Afrika-Dzonga. Vaakatiko va Tshembahosi va vula leswaku mhaka leyikulu leyi yi nga endla leswaku va kala va kota ku suka eMozambique va ta fika laha hileswaku, a va tshembile Hosi, ku nga ri vutlhari bya vona, kumbe milenge ya vona.

Mhaka leyi yo tshemba Hosi, va yi vula hileswaku, va kona vanhu lava va nga tsandzeka ku fika laha a va ya kona hikokwalaho ka ripfumelo lerintsongo eka Hosi Xikwembu, lexi va xi khongelaka. Vanhu lava va ripfumelo lerintsongo a va swi kotangi ku ta fika laha Afrika-Dzonga. Van'wana va dyiwile hi swiharhi,

swivandzana na swikokovi, hikuva ripfumelo ra vona a ri ri ritsongo. Loko va fika eLandela ndhuna yi va tsemerile ndhawu leswaku va aka kona. Loko va hetile ku aka miti ya vona va vhela va thya ndhawu leyi vito ra Tshembahosi.

Na sweswi ndhawu leyi yi vitaniwa hi vito ra Tshembahosi. Vito leri ra Tshembahosi hi rona vitoxidzi ra ndhawu leyi, kumbe xiphemu lexi xa muganga wa Landela. Ndhawu leyi ya Tshembahosi yi fumiwa hi ndhuna ya muganga wa Landela.

3.3.11 Tshembanenge

Vito leri ra Tshembanenge ri tumbulukile loko vaakatiko lava va Tshembanenge va vula leswaku mhaka leyikulu leyi yi nga endla leswaku va kala va suka eMozambique va ta fika laha Afrika-Dzonga, hileswaku, a va tshembile milenge ya vona. Ku tshemba nenge swi vula ku titshemba hitlhelo ra ku va u hanyile kahle emirini na ku famba u nga hatli u karhala.

Nakambe, swi vula leswaku swiharhi na swigevenga leswi u nga tshukaka u hlangana na swona u ta swi kota ku tsutsuma u swi siya. Ndhawu leyi ya Tshembanenge yi kumeka exikarhi ka miganga ya Welverdiend na Gottenburg. Tindhawu leti havunharhu ka tona ti kumeka ekusuhi swinene na ntanga wa swiharhi wa Manyeleti.

Vaakatiko vo tala va ndhawu leyi ya Tshembanenge va huma eMozambique. Loko va fika eWelverdiend ndhuna yi va tsemerile ndhawu leyi leswaku va aka. Loko va hetile ku aka miti ya vona va vhela va thya ndhawu leyi vito ra Tshembanenge hikuva hinkwavo lava a va fikile eka ndhawu leyi, hi lava a va tshembile milenge ya vona, kumbe ku tiyela swinene.

Ndhawu leyi ku tshama vahlapfa. Na sweswi ndhawu leyi yi vitaniwa hi vito ra Tshembanenge. Vito leri ra Tshembanenge hi rona vitoxidzi ra ndhawu leyi,

hambileswi va fumiwaka hi ndhuna ya muganga wa Welverdiend. Ku suka eMozambique u ya fika eAfrika-Dzonga, i mpfhuka wo leha swinene. Ku va munhu a suka eMozambique a ta a ta fika laha Afrika-Dzonga swi lava leswaku munhu loyi a tiyeke no titshemba swinene, leswaku u ta fika laha a kongomeke kona.

Loko munhu a ehleketa ku teka rendzo ro ya eAfrika-Dzonga u fanele a tshembile milenge ya yena. Ku hava lexi a va tshembile xona handle ka milenge leyi yi nga va rhwala ku suka eMozambique va ta fika laha Afrika-Dzonga. Hikokwalaho ko leha ka mpfhuka, van'wana va tsandzekile ku fika laha a va ya kona hikokwalaho ko pfimba ka milenge.

Rendzo leri ra vona a ri ri ra ku titshemba swinene, hikuva va tshemba milenge ya vona. Loko vanhu lava va suka eMozambique va lo baleka hi ku tshova rihlampfu ra le Mozambique, va balekela eAfrika-Dzonga. Vanhu lava va balekisiwa hi swivangelo swo tala eMozambique. Vo tala va vona va balekile hi nkarhi lowu Vangoni va nga pfukela Vatsonga etikweni ra vona ra Mozambique, va va hlongola.

Vatsonga lava a va boheka ku famba hi milenge mpfhuka wo leha swinene, wo ringana madzanadzana ya tikhilomitara, va ta eAfrika-Dzonga, va ta kuma vuhlayiseki kona. Vanhu lava a va xaniseka swinene endleleni hi ndlala, va hlangana na swihari swo chavisa, swi va hlasela na ku khomiwa hi mavabyi yo hambanahambana.

Van`wana vanhu va lahlekeriwile h vutomi bya vona endleleni. Loko va file, a va nga lahliwi hi ku ya hi ndhavuko wa vona, a vo dyiwa hi swivandzana swa nhova. Hambileswi a va hlangana na swiyimo swo hlomula mbilu, a va helangi matimba na ku ya emahlweni na riendzo ra vona, ku kala va ya fika laha a va ya kona. Loko va fikile endhawini leyi a va ya eka yona, va lavile maxaka ya vona lava va fikeke khale laha tikweni. Golele (1993:90) u hlamusela Tshembanenge hi ndlela leyi: *“The name of a place occupied by refugees from war-torn Mozambique”*.

Munhu loyi a tshamaka kona u fanele ku va loyi a nga na milenge yo tiyela, ku famba a suka eMozambique ku ta fika laha Afrika-Dzonga.

3.3.12 Chavelagaza

Vito leri ra Chavelagaza i rivitinkatsano, leri ri vumbiweke hi swihluvi swa mbulavulo, 'Chava' (riendli) na 'Gaza' (riviti). Rito 'chava' ri huma eka ra Xipedi leri ri tsariwaka hi Xipedi hi ndlela leyi: 'Chaba'. Hi Xipedi rito 'Chaba', ri vula ku baleka hi Xitsonga. 'Gaza' i riviti ra nkomiso wa Gazankulu. Kutani rivitinkatsano 'Chavelagaza', ri vula leswaku balekela eGazankulu.

Ndhawu leyi ya Chavelagaza yi kumeka eAcornhoek naswona yi tumbulukile hi nkarhi wa tinyimpi exikarhi ka matikoxikaya ya Vatsonga na Vasuthu. Vatsonga a va nga pfumeleriwi ku tshama etindhawini leti Vasuthu a va vula leswaku i ta vona. Ekusuhi na Acornhoek ku na muganga wa Greenvalley laha ku akeke Machangana na Vasuthu. Loko ku nga se va na mfumo wa xidemokirasi, Vasuthu na Machangana va sungurile ku lwa.

Nyimpi ya kona a yi sukerile hikokwalaho ko va Vasuthu va nga lavi ku tshama endhawini yin'we na Machangana. Rivengo leri ro venga warikwenu ri tumbuluxile nyimpi leyikulu swinene exikarhi ka tinxaka letimbirhi. Hi nkarhi lowu, mfumo wa xihlawuhlalu a wu tumbuluxile matikoxikaya. Tikoxikaya ra Vasuthu a ri vitaniwa hi vito ra Lebowa, leri a ri fumiwa hi muchaviseki Holobyenkulu Nelson Ramodike.

Tikoxikaya ra Vatsonga Machangana a ri vitaniwa Gazankulu, leri a ri fumiwa hi Muchaviseki Holobyenkulu H.W.E, loyi a kumeke xivilelo lexi a xi komba leswaku Machangana ya xanisiwa hi Vasuthu. Nhlamulo leyi Machangana lawa ya yi kumeke yi vile ya leswaku a va rhurhi. Holobyenkulu H.W.E. Ntsan'wisi u tsemerile Machangana lawa a ya xaniseka switandi emugangeni wa le kule na Greenvalley, hi tlhelo ra Acornhoek leswaku va aka miti ya vona.

Loko va hetile ku aka va thiyile ndhawu leyi vito ra Chavelagaza. Marito lawa a ya vula hi Vasuthu loko va hlongola Machangana va vula leswaku Machangana lawa a ya balekeli eGazankulu. Kutani ke, Machangana lawayani va vuyile va hlongoriwa va ya tiakela endhawini ya vona va ri voxo, kutani va thya ndhawu leyi vito ra 'Chavelagaza'. Timhaka leti hinkwato ti humelerile eAcornhoek, Rooiboklaagte na Casteel (Nxumalo, 2000).

Mimovha, miako ya mfumo wa Gazankulu, na swin`wana, swi onhiwile, swi hisiwa na ku fayeteriwa. Vana va Vatsonga a va aleriwa ku amukeriwa eswikolweni leswi a swi wela ehansi ka khale ka mfumo wa Lebowa. Nxumalo (op. cit:14) u ri:

Nyimpi leyi yi lamuriwile hi khale ka Holobyenkulu yena H.W.E. Ntsan`wisi. Holobyenkulu u kumile ndhawu yo saseka leyi va nga tsemeriwa yona yi vuyile yi hundzuka vuchavelahwahwa bya vana va Nchangana, hikokwalaho yi nga thyiwa vito ra ChavelaGaza.

Vanhu va ndhawu leyi va yi teka yi ri ndhawu ya ntswamba na vulombe, ku nga Kanana ra Vatsonga, hikuva hilaha va nga kuma ku rhula na ku wisa kona, endzhaku ka ku xaniseka swinene. Sweswi i ndhawu leyi un`wana na un`wana loyi a xanisekeke a pfumeleriwaka ku ya tshama kona.

3.3.13 Humulani

Humulani i xindhawana lexi ku tshamaka vahlapfa lava humaka etikweni ra Mozambique, lexi kumekaka kusuhi na ntanga wa swiharhi wa Manyeleti. Vanhu lava va tsemeriwile ndhawu leyi leswaku va tshama kona. Rito leri ra *Humulani* ri pfelela ri huma eka riendli '*humula*' leri vulaka ku wisa, ri tlhela ri engeteriwa hi xilandzi –ni. Vanhu lava va tshamaka eka ndhawu leyi va kumile ndhawu yo wisa eka yona endzhaku ka ku va va xanisekile swinene laha va humaka kona.

3.3.14 Shiyizono (Siya Swidyoho)

Ndhawu leyi ya Shiyizono, i xiphemu xin'wana xa ndhawu ya Newington B. Ndhawu leyi ya Shiyizono yi sunguriwile hi tatana Malwana Sibuyi loyi a a akile endhawini ya Nweington B. Tatana Sibuyi u rhurhile eNewington B a ya tshama eka ndhawu leyi ya Shiyizono na ndyangu wa yena. Vaakatiko vo huma eka miganga yin'wana ya le kusuhi na ndhawu leyi va fikile va kombela ku aka mindyangu ekusuhi na tatana Sibuyi.

Tatana Maluka wa le Newington C, u twile hungu leri ra leswaku ku na vanhu lava va kombelaka ku aka ekusuhi na tatana Sibuyi. Tatana Frank Maluka u yile eka tatana Malwana Sibuyi a fika a n'wi tsundzuxa leswaku a nga tshuki a pfumelela munhu un'wana na un'wana ku aka endhawini ya yena. Kutani un'wana na un'wana loyi a lavaka kumbe ku tsakela ku aka eka ndhawu leyi, a a fanele hi ku sungula a siya swidyoho swa yena laha a humaka kona.

Hi ndlela yoleyo ndhawu leyi yi sungula ku thyiwa vito ra Shiyizono. Rito ra Shiyizono i ra Xizulu, leri ri vulaka ku siya swidyoho hi Xitsonga. Ku sukela nkarhi wolowo ku fikela sweswi, ndhawu leyi ya tatana Malwana Sibuyi yi vitaniwa hi vito leri ra Shiyizono. Tatana Sibuyi wa ha hanya na sweswi. U xiximiwile hi ku nyikiwa vundhuna bya ndhawu leyi ya Shiyizono. Loko a ri tatana Frank Maluka, yena muthyi wa ndhawu leyi u hundzile khale emisaveni.

3.4 NKATSAKANYO

Vanhu lava va balekeke va vile na nkucetelo eku thyiweni ka tindhawu leti boxiweke laha henhla. Vo tala va vona va katsa vanhu lava va titwaka va nga ri na ku rhula eka tindhawu leti va tshamaka eka tona. I vanhu lava va vonaka leswaku swa antswa va rhurha va ya tshama ekule na vanhu lava va va sivelaka ku kuma ku rhula loku. Loko va rhurhile, va titwa va ri na ku rhula loku a va ku lava, va sungula ku phofula ta le timbilwini ta vona hi ku thya ndhawu ya vona leyintshwa. Vito leri va thyaka rona ri na nhlamuselo yo gega, tlhandlakambirhi swi va swi tikomba leswaku va ku kumile ku rhula loku a va ku lava.

KAVANYISA KA 4

4.1 VANHU LAVA VA HLONGORIWEKE

4.2 MANGHENELO

Vanhu lava va hlongoriweke va va va hlongoriwile etindhawini ta vona hikokwalaho ka swivangelo swo karhi. Vanhu lava va ha swi lava ku tshama eka tindhawu leti va hlongoriweke eka tona. Hi xitalo, vanhu va ndhawu leyintshwa va aka eka yona, na vona a va va lavi. Leswi swi vanga leswaku vanhu lava va tilavela ndhawu ya vona va ri voxe laha va nga ta tshama kona va nga karhati munhu un'wana.

Ndhawu leyi va fikaka va tshama eka yona, a va swi koti ku yi thya vito. Vanhu va miganga ya le kusuhi hi vona va thyaka ndhawu leyi vito. Leswi va swi endla hi ku va va tiva muxaka wa vanhu lava va tshamaka eka ndhawu yoleyo. Vito leri ndhawu leyi ri nyikiwaka rona ri va ri ri ro va hlekula kumbe ku va monya, hambu ku sandza vanhu lava.

4.3 MAVITO YA TINDHAWU TA KONA

4.3.1 Nhlangwana

Ndhawu leyi ya Nhlangwana yi kumeka exikarhi ka poso ya Ximhungwe na Kildare. Ndhawu leyi i xiphemu xa ndhawu ya Kildare. Hosi Jongilanga Khoza u tsemile switandi etlhelo ka Kildare, leswaku vanhu va yena va ta aka eka ndhawu

leyi. Xihlamariso hileswaku endzhaku ka loko hosi yi tsemile switandi endhawini leyi, vanhu vo sungula ku ya teka switandi hi xitalo ku vile vamanana.

Loko ku endliwa vulavisisi ku kumeka leswaku vunyingi bya vamanana lava i vamanana lava va vuyaka hi le vukatini. Hikokwalaho ka vamanana lava vo vuya hi le vukatini ndhawu leyi yi vhela yi thyiwa vito ra Nhlanguwana. Nhlanguwana i manana loyi a tsandziweke hi vukati kutani a tlhelela eka rikwavo ku ya tshama. Swa endleka manana loyi a tlhela a sungula ehansi a lava byin'wana vukati.

Lava va nkateko va tlhela va byi kuma va tekiwa nakambe. Lava vo pfumala nkateko va tshama vutomi bya vona hinkwabyo eka rikwavo. Van'wana va huma xitandi kutani va tiakela miti ya vona va tshama na vana va vona, loko ku ri hi ku va vuyile na vana. Kutani leswi va vuyeke hi le vukatini, va vuriwana tinhlanguwana. Ndhawu leyi ya Nhlanguwana yi vitaniwa hi rona vito leri, kambe ya ha wela eka xiphemu xa Kildare.

Na sweswi ndhawu leyi ya Nhlanguwana yi vitaniwa hi vito ra Nhlanguwana, hambileswi va nga kona vavanuna lava na vona va akeke eka ndhawu leyi. Loko u fika eka ndhawu leyi swa tikomba leswaku hi le Nhlanguwana hakunene hikuva miti yo tala yi rhangeriwa hi vavasati. Vamanana lava va khomile miti ya vona kahle ku tlula na vavanuna van'wana.

Miti ya vamanana lava ya nyuka loko u yi vona hi le handle, hi nga tivi loko munhu a tshunela ekusuhi kumbe u nghena endzeni ka miti leyi.

4.3.2 White city

Ndhawu leyi yi kumeka ehansi ka mfumo wa xivongo wa ka Mnisi. Vanhu lava va tshamaka eka ndhawu leyi va hlongoriwile eLimington, laha namuntlha ku tiviwaka hi vito ra ntanga wa swiharhi wa Andover. Va hlongoriwile hikokwalaho

ka ku endliwa ka ntanga lowu. Vanhu lava a va tshamile hi ku hangalaka swinene. Miti ya vona a yi akiwile kule na le kule swinene.

Loko va ta va va hlongoriwile va nyikiwile timali to va ririsa. Va hlawuleriwile ndhawu ya White City, leswi vulaka ndhawu yo basa kumbe yo saseka. Vanhu lava va vula leswaku va kumile ku rhula hikuva va hambanile na ku tshama na swiharhi va tihlanganisa na vanhu. Mfumo wu va akerile xikolo xa le hansi hikuva eLimington a va ri na xikolo lexi tivekaka hi vito ra Sasete.

Vito rin'wana ra ndhawu leyi i Burlington. Loko va ha tshama eLimington a va ri ehansi ka bunu ra Purasi Makhahlela, loyi a a rhwala vatirhi va yena hi lori a va yisa eMathafeni. Ndhawu leyi ku tshama Vatsonga na Vasuthu.

4.3.3 Cottondale

Cottondale yi tiveka hi vito ra Okkernooitboom, leri thyiweke hi valungu lava a va tshama eka ndhawu leyi. Ndhawu leyi yi kumeka ehansi ka mfumo wa xivongo wa ka Mnisi. Tindhawu ta mfumo wa xivongo wa ka Mnisi i tindhawu leti a ku ri mapurasi ya mabunu lawa a ma rimisa vanhu masimu kambe va nga holeriwi mali yo nyawula. Eka masimu lawa a ku byariwa khotoni (cotton).

Vito leri ri thyiwile hikokwalaho ka swibyariwa leswi. Ndhawu leyi yi vandzekanile na ndhawu ya Buffelshoek laha ku tshamaka Vasuthu. Vito leri ri thyiwile xitichi xa xitimela, laha vanhu vo tala va tlhelo ra Manyeleti a va xika kona, loko va ta hi le Joni. Ndhawu ya Cottondale yi na miganga yo hlaya leyi na yona yi thyiweke mavito hikokwalaho ka swivangelo swo karhi. Miganga ya kona hi leyi landzelaka:

4.3.3.1 Ka Zitha

Vito leri ra Zitha i xivongo xa munhu wa xinuna loyi a nga na mabindzu eka muganga lowu. Wanuna loyi a dumile swinene hikokwalaho ka mabindzu ya yena hi tlhelo a ri un`wana wa vahlayisi va nawu emagondzweni. Ndhawu leyi yi thiyiwile vito leri ra Ka Zitha. Loko ndhawu leyi ya ha ku sungula, a yi taleriwa hi vanhu va le kule na le ku kusuhi.

Vanhu lava va tshamaka eka muganga lowu va vitaniwa leswaku i vanhu va ka Zitha, onge hiloko va lo tswariwa endyangwini wa ka Zitha. Ndhawu leyi ya ha ri kona na namuntlha, kambe a ya ha dumangi ku fana na le ku sunguleni.

4.3.3.2 Jamiyana

Jamiyana i vito ra xikolo xin`wana lexi kumekaka eka muganga wun`wana wa Cottondale. Jamiyana i vito leri humaka eka ndyangu wa vukosi bya ka Mnisi. Ndhawu leyi yi thiyiwile hikokwalaho ka xikolo lexi xi thyiweke vito ra munhu wa le vuhosini. Muganga lowu wu kale wu thyiwa vito leri, hikuva xikolo xi vile na nkucetelo lowukulu eka muganga lowu. Ndhawu leyi yi tiveka hi vito leri ra xikolo namuntlha.

4.3.3.3 Ka Fiya

Vito ra Fiya i vito ra munhu loyi a nga sungula ku aka xitolo eka muganga lowu. Munhu loyi u tiveka hi vito ra Fiya Ndlovu. Ndhawu leyi hi yona yi kumekaka kwala ndzeni ka muganga wa Cottondale. Vanhu va ndhawu leyi va dumisile vito leri hikokwalaho ka vito ra xitolo lexi. Vanhu lava va tshamaka ehansi ka muganga lowu, va tekiwa va ri vanhu va ka Fiya, onge i vanhu lava tswariweke endyangwini wa ka Fiya. Xindhawana lexi xa tiveka swinene, hambileswi xitolo xa kona xi fambisiwaka hi Makula sweswi.

4.3.3.4 Phendulani

Phendulani i vito ra xikolo lexi akiweke eka muganga wun`wana wa Cottondale. Vito leri ri hundzuluxiwile ri va vito ra ndhawu. Vito leri hi rin`wana ra mavito lawa ya humaka evuhosini ya tirhisiweke ku thya swikolo, ma hetelela ma thyiwa mavito ya tindhawu. Swikolo swo tala leswi welaka ehansi ka mfumo wa xivongo xa ka Mnisi swi thiyiwile mavito ya le Vuhosini. Muganga lowu wu vandzekanile na muganga wa ka Fiya na le xitichini xa xitimela.

4.3.3.5 Mbhondoyeni

Vito ra Mbhondoyeni i vito ra nambu kumbe nkova lowu wu hundzaka hi lexikarhi ka Cottondale na muganga wa Mbhondoyeni. Ndhawu leyi yi le kusuhi na ntanga wa swiharhi wa Andover. Muganga lowu wu tlhela wu tiveka hi vito ra Thiya ku nga vito ra wanuna wo sungula ku aka muti wa yena eka ndhawu leyi. Ndhawu leyi yi thiyiwile vito a wanuna loyi, hikuva a ri yena wo sungula ku tshama eka muganga lowu.

Tindhawu ta Andover na Mbhondoyeni ti vandzekanile swinene, laha swi tikaka ku ti hambanisa loko u nga ti tivi.

4.3.3.6 Andover

Vito leri ra Andover i vito ra Vadyi va Nhlampfi leri vulaka leswaku swi hetisekile. Andover a ku ri purasi ra mulungu loyi a va n`wi vitana Xindlopfana, hikokwalaho ka xiyimo xa yena, a dyi ri dyimunhu hi xivumbeko. Vito leri ri thiyiwile hi yena Xindlopfana. Mulungu loyi na valungu lava a ri na vona va tlhelerile eMathafeni. Loko va ta va va fambile, vanhu va sarile va tshama eka ndhawu leyi, va tiyisisa vito leri ra Andover leswaku ri va rona vito ra ndhawu.

Vito leri ra Andover a ri ri vito ra xikolo lexi a xi akiwile hi maakelo ya xikhale emakhwatini. Xikolo lexi xi susiwile emakhwatini xi yisiwa kusuhi na vanhu, ku fana na xikolo xa le hansi xa Sasete lexi susiweke eChivirikani, xi yisiwa eBurlington. Loko vanhu va tshama eka ndhawu leyi swiharhi a swa ha tele swinene. Vanhu vo tala va ndhawu leyi a va ri vahloti, va hanya hi nyama ya swiharhi.

Mfumo wu hlongorile vanhu lava a va tshama eka ndhawu leyi, va endla ntanga wa swiharhi, wu va nyika timali to va ririsa. Ntanga lowu wa Andover wu sasekile swinene, wu tlhela wu rhurhela vuendzi bya le kule na le kusuhi. Vanhu lava rhurhisiweke eka ndhawu leyi va tshama eka muganga lowu welaka eka ndhawu ya Cottondale, leyi nga kusuhi swinene na ntanga lowu.

Ndhawu leyi yi tsemelana na ntanga wa swiharhi hi darada ra swiharhi. Vito ra Andover ri tirhisiwile ku thya xikolo, ndhawu na ntanga wa swiharhi.

4.3.4 Islington

Ndhawu leyi hi yona ntsindza wa mfumo wa xivongo wa ka Mnisi. Yi kumeka ekusuhi na ntanga wa swiharhi wa Manyeleti leyi yi welaka ehansi ka mfumo wa xivongo wa Hosi Mnisi. Khale ka yona a ku nga tshami munhu. Ndhawu leyi yi thyiwile vito leri hikokwalaho ka bunu leri ri nga fika ri aka vhengele ri ta ri huma elslington endzhandzeni wa malwandle wa Yuropa.

Bunu leri a ri ri ro sungula leri a ri xavisela vaakatiko hi ku cincana swibye kumbe swingolongondzwana ri nga tirhisi mali. Loko vaakatiko va ta na swibyariwa swo tanihi timanga kumbe mavele, yena a a va nyika botere, xinkwa, swiburukwana swo koma, swirhokwana leswi a va swi vula matalanyana. Kutani ke, vanhu va vhele va thya ndhawu leyi vito ra Islington.

Ndhawu leyi a yi ri purasi laha a ku byariwa mavele na swibyariwa swin'wana na ku fuwa swifuwo. Vanhu va ndhawu leyi a va tirha ehansi ka bunu ra purasi leri a ri tiveka hi vito ra Makhakhamela. Mabunu lama a ma tekile mapurasi lawa a ya thya tindhawu leti mavito ya laha ya humaka kona. Mabunu lawa ya huma endzhandzeni wa malwandle ya Yuropa.

Ndhawu leyi ya Islington yi avanyisiwile hi miganga leyi landzelaka, leyi yi thyiweke hikokwalaho ka nkucetelo wo karhi:

4.3.4.1 Divanani

Ndhawu leyi i xiphemu xa ndhawu ya Islington lexi kumekaka ehansi ka mfumo wa xivongo wa ka Mnisi eka Xifundzantsongo xa Bohlabela. Vanhu lava a va biwa emungomeni hikokwalaho ka ku va va loya a tekiwa va ya vekiwa eka ndhawu yin'we, kutani ndhawu leyi yi thyiwa leswaku hi le Divanani valoyi. Valoyi vo hambanahambana a va hlangana kona kwala, va ringetana hi swa vuloyi bya vona.

Dzobye hi yena a nga ta hanya eka ndhawu leyi. Vana va vona loko va dyondzile xikolo ivi va va sungula ku tirha va baleka va ya tshama emalokixini hi ku chava ku loyiwa. Vito leri Divanani ri vula ku hlangana ka vanhu vambirhi kumbe vo tala.

4.3.4.2 Pholani

Vito leri ri vula rhulani hi ririmi ra Xizulu. Vanhu lava va tshamaka eka ndhawu leyi a va xaniseka swinene. Loko va ta tshama eka ndhawu leyi va tshamba leswaku ku xaniseka ka vona ku herile. Hi nkarhi lowu Hosi a yi nga pfumeri ku tsema switandi eka ndhawu leyi, yi vula leswaku i ndhawu ya madyelo ya swifuwo.

Endzhaku ka nkarhi wo leha, Hosi yi va tsemerile switandi, kutani va thya ndhawu leyi vito ra Pholani.

4.3.4.3 Chuchankhamu

Eka muganga lowu a ku ri hava vhengele ekusuhana na muganga. Loko vanhu va lava ku xava, ava famba mpfuka wo leha swinene hi milenge. A ku ri hava swo famba hi swona. Xilo xin'wana xo biha swinene, a va fanele ku tsemekanya makhwati layo thluma va kongoma kwale vhengeleni endzeni ka makhwati a ku tshama swigevenga leswi a swi tekela vanhu mali, va dlaya va tlhela vava pfinya. A ku dlayiwile vanhu vo tala swinene laha ku nga laviwa maphorisa lava va nga lwa na vukhamba lebyi kambe a byi helangi a byi lo hunguteka. Vanhu va thya muganga lowu leswaku hile Chuchankhamu.

4.3.4.4 Maxixini

Maxixini i ndhawu leyi tivekaka hi vito ra Lydenburg. Sweswi ndhawu leyi yi tiviwa hi Maxixini. Ku na vanhu lava va humaka eMozambique lava a va tshama eTshembanenge kutani va rhurhisiwa emugangeni lowu va yisiwa eMaxixini. Eka vanhu lava va vile va vile va kuma ntsako lowukulu na ku fambela ehenhla hinkwalaho ka vito ra xiyimo xa le henhla leri tivekaka swinene ra le madorobeni, hikokwalaho ka vito leri ra xiyimo xa le henhla va thya muganga lowu leswaku hile Maxixini.

4.3.4.5 Totamaringo

Eka muganga lowu, vanhu va kona a va toloverile ku endla swilo swo huma endleleni swa vuloyi. Vuloyi lebyi a byi va vuyerisa mali. A va teka murhi va tota

emahandzeni ya tiendlela, kutani va vulavula hi vito ra munhu wo karhi loyi va lavaka yena leswaku swi n'wi nghena kumbe ku fikelela mhaka leyi a yi endleka a yi vonaka ku ri miring emirini wa yena.

Endzaku ka nkarhi munhu wo karhi a ta va na xithlavi xo karhi kutani valoyi lava va tsaka hikuva, u ta ya eka vanhu lava, va ya n'wi tshungula hi ku n'wi nyika murhi wo karhi a wu tirhisa leswaku a ta kota ku hola. A fika a tota eka ndhawu leyi nga vaviseka kumbe leyi vavaka kutani a hola. Mhangu leyi a yi tala ku humelela eka mikarhi yo tala, leswi swi nga endla leswaku vanhu lava va endlaka leswi va tiveka eka muganga lowu.

Vanhu va muganga lowu va thya ndhawu leyi leswaku hi le Totamaringo.

4.3.4.6 Jabulani

Lexi i xindhawana lexi tumbulukeke hi xihatla swinene. Vanhu vo tala a va ri na tshemba leswaku eka muganga lowu ku tshama lavantshwa ntsena. Loko vanhu van'wna lava va tsakela ku ya tshama eka ndhawu leyi hi loko va byeriwa leswaku lavantshwa va rhandza ku tshama va titsakela nakambe vona a va lavi ku tshama na swifuwo swo fana na tihomu hikuva vona va lava ku endla ndhawu leyi yi fana na lokixi.

Swa tiveka leswaku vanhu lavakulu va rhandza ku fuya swifuwo swo hambanahambana hikuva hi swona swi va vuyerisaka. Endzhaku ka nkarhi va vile na ku twisisa eka vantshwa lava, va tlhela va twisisa leswaku vutomi byi anamile, loko vanhu va ri karhi va hanya. Vanhu lavakulu va vile va amukeriwa ximfumo eka ndhawu leyi laha vutomi byi nga sungula ku cinca byi tlhela byi nandziha hi mathlelo hinkwawo, eka lavantshwa na lavakulu.

Ntsako wu va kona emugangeni hi masiku na masiku. Vanhu va thya muganga lowu leswaku hile Jabulani.

4.3.5 Mambhumbu

Ndhawu leyi yi thiywile vito leri hikokwalaho ka xitimela lexi a xi yima kona, xi huma eJoni xi kongoma eTzaneen. Tanihilaha xitimela xi nga yimeki kun'wana na kun'wana handle ka le xitichini, kutani ke Mambhumbu i vito ra xitichi xa xitimela. Vanhu va lo aka miti ya vona yi hangalaka. Ndhawu leyi a yi tiveka hi vito ra Songeni, kambe sweswi ku twakala ngopfu vito ra Mambhumbu.

4.3.6 Greenvalley

Ndhawu leyi yi thiywile hikokwalaho ka maganga yo tala ya rihlaza yo hava byandlalo bya kahle. Yi talerile hi maganga na swinkovana. Loko munhu a languta ndhawu leyi yi languteka yi sasekile hikokwalaho ka byanyi bya rihlaza hi nguva ya ximumu. Rixaka leri ri kumekaka hi xitalo endhawini leyi i Mapulana. Vatsonga va kayivela hambileswi va nga kona kambe a va talangi.

Ndhawu leyi yi le kusuhi na tinsava tanihilaha Vasuthu kumbe Vasuthu va tivekaka hi ku rhandza ku tshama etindhawini ta le tintshaveni.

4.3.7 Thayeleni

Ndhawu leyi yi thiywile vito leri hikokwalaho ka muti wa ka Mokgope, lowu a wu ri wo sungula ku va wu akiwile hi mazenke kumbe mathayere. Loko vadyondzi va ya exikolweni xa phurayimari xa Ferguson lexi namuntlha xi tiviwaka hi vito ra Jameyana, kumbe vanhu vo khandziya xitimela a va fika va wisa ekusuhi na muti lowu endzhaku ko famba mpfhuka wo leha.

Ndhawu leyi a yi ri xitichi laha vahlapfa a va fikela kona va tlhela va kuma ku pfuneka hi ndhawu yo tshama eka yona. Vanhu lava va hlongoriweke eLimington hi xikongomelo xo endla ntanga wa swiharhi wa Andover kutani va ya tshama

eThayeleni. Mulungu loyi a nga endla ntanga lowu wa swiharhi a a huma eBurlington, kutani a a vhela a thya ndhawu leyi vito ra Burlington. Namuntlha ndhawu leyi yi tiveka hi vito ra White City.

4.3.8 Buffelshoek

Ndhawu leyi yi vile kona hikokwalaho ka vanhu lava a va suka eka mfumo wa xivongo wa Selekana na Setlhare va ya tirha eka ndhawu ya milamula leyi a yi tiveka leswaku hi le Mulamuleni. Vanhu lava a va tirha kona, a va tikeriwa hi mpfhuka swinene. Van'wana a va hetelela va nga ha muki na le makaya hikokwalaho ka mpfhuka lowu.

Vanhu lava va kumile ndhawu leyi yi nga kusuhi na le milamuleni leyi yi nga thyiwa Buffelshoek. Ndhawu leyi a yi ri makhwati laha a ku tshama swiharhi swo tanihi tihongonyi.

4.3.9 Sigagule

Ndhawu leyi yi tumbulukile hikokwalaho ka vaakatiko lava va tshamaka etindhawini ta Chivirikani na Limington leti ti hambanisiwaka hi nambu lowukulu wa Sasete. Vito ra nambu lowu ri thiyiwile xikolo xa le hansi xa White City. Vaakatiko va tindhawu ta Chivirikani na Limington va thiyile ndhawu leyi hikokwalaho ka mulungu loyi a a ri na xitolo eka muganga lowu.

Hambiswiritano, ku fikile nkarhi laha vaakatiko lava va susiweke va rhurhiseriwa etindhawini to hambanahambana. Vaakatiko va Limington va rhurhiseriwile eBurlington (White City), kasi lava a va ri eChivirikani va rhurhiseriwile eka Mahlathini, leswaku ku ta endliwa ntanga wa swiharhi.

Mulungu loyi a a rhandza ku vulavula ririmi ra Xizulu loko a vulavula na vatirhi va yena. Vatirhi va yena a va ya entirhweni va pyopyiwile va languteka onge vo vabya. Mulungu loyi a va holovela a vulavula hi Xizulu a ku: “U se ke gula la kimi”, a ringeta ku hlamusela leswaku va nga vabyeli endhawini ya yena.

Vanhu hiloko va n’wi thya vito ta Sigagula na xitolo xa yena xi vitaniwa hi vito leri. Vanhu loko va ya eka muganga lowu a va vula leswaku va ya eka Sigagula hikokwalaho ka mulungu loyi. Ndhawu leyi yi vitaniwa hi mavito yo tala swinene yo fana na Okkernooitboom B, Cottondale, Mohlonganeng, Mahlathini na Murhotsweni.

Valungu lava a va tala ku endzela eka miganga leyi a va thyile ndhawu leyi Cottondale. Hileswaku Okkernooitboom B a ku ri kaSigagula ku nga ri Cottondale, kasi Okkernooitboom C hi le Timbavati. Leyi a yi ri yona ndlela leyi valungu lava a va hambanisa tindhawu leti hayona. Mohlongoaneng i rito ra Xisuthu. Ndhawu leyi a yi vitaniwa Mohlonganeng hikokwalaho ka nambu lowu wu kumekaka eka ndhawu leyi.

Swewi ku na xikolo lexi xi vitaniwaka hi vito leri. Mahlathini i vito ra mulungu loyi a a tshama a ri yexe emakhwatini ku kala a thyiwa vito leri. Vanhu lava va fikeke va tshama eka ndhawu leyi va yi thyile vito ra Sigagule. Vito ra Mahlathini ra ha tirhisiwa na sweswi kambe leri ri dumeke ngopfu hi leri ra Sigagule. Vito rin’wana ra ndhawu leri i Murhotsweni.

Murhotso i vito ra murhi kumbe nsinya wo tiya swinene lowu wu tirhisiwaka ku vatla switulu na matafula. Ndhawu leyi yi thiywile vito leri hikokwalaho ka ku tala ka misinya leyi eka ndhawu leyi, kutani vanhu va yi vita eMurhotsweni. Murhotso wu vuriwa ‘kiaat boom’, hi xibunu. Murhotso i murhi kumbe nsinya wa nkoka no tiya eka ku endla tifanichara.

Valungu va lemukile nkoka no tiya ka murhi kumbe nsinya lowu kutani va ya endhawini leyi va fika va tsemelela misinya leyi va vatla swilo swo saseka

swinene yi kala yi hela hinkwayo yi ku bi! Vaakatiko na vona a va yi tsemelela va endla tihunyi. Vito ra Sigagula hi rona vitoxidzi ra ndhawu leyi.

4.3.10 Share

Vito leri i vito leri tumbulukile eka vito ra xilungu leri vulaka ku ku avelana. Eka ndhawu leyi a ku tshama mulungu loyi vito ra yena a ku ri Share, loyi a a byarile minsinya kumbe mirhi yo tala ya malamula. Share a a ri na tilori to tala swinene leti a tleketla malamula, ma rhumeriwa ematikweni ya le kule. A a ri na xikwata xa vatirhi lava a va tirha ehansi ka purasi leri.

Loko mulungu loyi a fambile, minsinya kumbe mirhi liya ya malamula yi sarile yi fa hikokwalaho ko ka yi nga ha hlayisiwi hi mfanelo. Vanhu va sungurile ku aka miti ya vona eka purasi leri. Vito leri ra Share ri vhele ri thyiwa yona ndhawu leyi, hikuva vanhu va ndhawu leyi a va ha tikarhatangi hi ku lava vito rin`wana ku thya ndhawu leyi. Miganga ya ka Share yi avanysiwile hi swiyenge leswi landzelaka:

4.3.10.1 Boxahuku

Rito 'boxahuku' i rivitinkatsano leri ri vumbiweke hi nsinya wa riendli 'boxa' na riviti 'huku', leri ri vulaka ku pfula endzeni ka huku. Vito leri ri thyiwile hikokwalaho ka swiendlo swa vanhu va ndhawu leyi. A ku ri na ndhawu laha a ku hamba ku oxiswa tihuku to tala swinene siku rin`wana na rin`wana. Vanhu vo tala a va fola layini leswaku va ta kota ku xava xixevo lexi va dya emakaya na mindyangu ya vona.

Nyama leyi ya tihuku a yi katingiwa hi ndlela ya xiyimo xa le henhla swinene. Loko munhu a ri ekaya a swi boha a yi tsundzuka hikokwalaho ka ku nandziha na mphesamphesa lowu a wu humelela. Ndhawu leyi yi vhele yi thyiwa vito ra Boxahuku.

4.3.10.2 Hlanganani

Emugangeni lowu ku akile vanhu vo hambanahambana. Vaakatiko va ndhawu leyi a va nga amukeli vanhu lava a va huma etindhawini tin'wana hikuva a va ehleketa leswaku vanhu lava va nga va va tile hi timhaka to biha lomu va humaka kona. Ku fikile nkarhi lowu vaatiko va nga lemuka leswaku vanhu lava a vo va ehleketela swilo swo biha ntsena, kasi i vanhu lava va swi kotaka ku hanya na vanhu swinene, kutani va khomiwa hi tingana hikuva leswi a va ehleketile swona a ku nga ri ntiyiso hi vanhu lava.

Ku sukela kwalaho, vanhu lava va ringetile hi matimba ku amukela ku tshama na vana eka muganga lowu. Ku vile na ntsako eka munhu un'wana na un'wana kutani loko ku ri na xo biha, a va kota ku vonisa va vulavurisana hi ntsako na ku rhula kutani vana va muganga lowu va thya ndhawu leyi vito ra Hlaniganani.

4.3.10.3 Thalambyana

Vanhu vo tala lava va tshamaka eka muganga lowu tinhlangwana. Nhlangwana i nhwana loyi kuleke ku ringanela a va wansati. Wansati loyi a nga ha va a tekiwile kumbe a nga tekiwangi. Nakambe a nga ha va na vana kumbe a ri hava mali. Vito leri ri vumbiwile hi swihlivi swa mbulavulo swa riendli 'thala' ra Xisuthu, leri ri vulaka 'tshika', hi Xitsonga na riviti 'mbyana', leri ri vulaka xifuwo xa le kaya, leswi swi tumbuluxaka rivitinkatsano 'thalambyana'.

Vito leri ri hlamusela leswaku wanuna u tshikile nsati wa yena hikokwalaho ka vutomi byo kala dyi nga basangi kumbe sasekangi. Vutomi bya vudlakula lebyi nsati wa yena a a byi hanya loko nuna wa yena a nga ri kona a ku ri byo ngenhisa vavanuna endlwini ya nuna wa yena lebyi byi fanisiwaka na mahanyelo ya mbyana.

Leswi swi fikile laha vanhu va nga ehleketa leswaku vavasati hinkwavo lava va tshamaka eka ndhawu leyi vutomi bya vona a byi nga basangi naswona byi khomisa tingana loko munhu a tshuka a vonile leswi a va swi endlisa xiswona. Leswi swi vangile leswaku ndhawu leyi yi thyiwa vito ra Thalambyana.

Mbyana a ku vuriwa vavasati lava va madlakuta hikuva a va sukeriwile hi vavanuna va vona, kambe va va siya hikokwalaho ka vudlakuta na vutomi lebyi va byi hanyaka. Vito leri ri thyiwile ri yimela ndhawu leyi leswaku hi le Thalambyana leswi hi Xitsonga ri nga Tshikambyana.

4.3.10.4 Tshamahansi

Rito 'tshamahansi' i rivitinkatsano leri ri vumbiweke hi nsinya wa riendli 'hansi' na riengeteri 'hansi'. Rivitinkatsano leri i hlayelo ra ndzeriso leri ri lerisaka munhu loyi a yimeke leswaku a tshama ehansi. Vanhu ndhawu leyi a va tshamela ku yimayima loko nhweti ya ha ku hela, va vula leswaku va horile, kasi a hi ntiyiso, va endlela ku tumbelela lava va holeke va va tekela mali ya vona.

Vunyingi bya vona a va tshama eswidakanini (tindhawu leti ku akiweke mikhukhu) va kuma mali hi ndlela ya vuxisi. Nhweti yin'wana na yin'wana loko yi hela a ku ri na huwa lerikulu laha un'wana na un'wana a a nga tshami ehansi. Van'wana a va ya eswiseveseveni, ebyalweni laha a va cina ri kala dyambu ri xa. Hikokwalaho ka mphesamphensa lowu, vaakatiko va le kusuhi na ndhawu va yi vito ra Tshamahansi, ku ehlisa xiyimo xa mphesamphensa lowu a wu ri kona eka ndhawu leyi, leswaku ku va na ku rhula.

4.3.10.5 Hluphekani

Vunyingi bya vanhu lava hi lava va huma balekeke nyimpi leyi a yi ri kona etikweni ra Mozambique hi nkarhi wa kona. Xiyimo xa vanhu lava a xi nga tsakisi, laha va tlheleke va hlangana na swiphiso swin'wana loko va fikile etikweni ra

Afrika-Dzonga leswi swi va pfuxeleke timbanga letikukulu swinene. Ematshan'wini yo tshamiseka va rivala maxangu, va tikuma va xaniseka nakambe.

Vanhu van'wana va tirhisiwa mitirho yo tika va nga va hakeriwi. Hambiswiritano, va kona van'wana vo lulama lava a va va nyika mali, swakudya na swiambalo. Valungu lava a va ri na mapurasi na vona a va tsutsumela eHluphekani ku ya tlekeka vanhu va ya va tirhisa mitirho yo tika swinene, va va hakela swimalana swo ka swi nga nyawuli na ku va nyika swilo swo bola.

Vanhu va migangaakelana va thyile ndhawu leyi vito ra Hluphekani hikokwalaho ka maxangu na ku hlupheka loku va hlanganeke na kona eMozambique na laha Afrika-Dzonga.

4.3.11 Serville

Serville i vito ra xilungu leri humaka eka vito ra purasi ra mulungu loyi a huma etikweni ra Yuropa. Mulungu loyi u thyile ndhawu leyi vito leri, ri ri vito ra ndhawu leyi a humaka kona eYuropa. Muganga lowu a ku ri mapurasi ya valungu lava a va fuwile tihomu to tala ngopfu. Muganga lowu wu aviwile hi swiyenge swimbirhi ku nga ka Million na le Makerepeni. Hi ta ya emahlweni hi kanela hi mathyelo ya mavito ya miganga leyi ya Million na Makerepeni.

4.3.11.1 Million

Ndhawu leyi yi thiywile vito leri hikokwalaho ka tatana Million loyi a veke muaki wo sungula a tlhela a aka xitolo laha vanhu va ndhawu leyi a va xava kona. Wanuna loyi u akile loko valungu lava a va tshama eka ndhawu leyi va fambile. Loko vanhu va ya eka ndhawu leyi va vula leswaku va ya eka Million onge hiloko va ya emutini wa yena.

4.3.11.2 Makirepeni

Kerepe i ndhawu leyi nga akeleriwa hi semendhe ku cheriwa mati leswaku tihomu ti kota ku nwa mati kona. Makirepeni ku yo tirhisiwa vundhawu bya marito hikuva vanhu loko va ya kona a va vula leswaku va ya eMakirepeni. Ndhawu leyi yi kumeka ekusuhi na ntanga wa swiharhi wa Manyeleti leyi yi welaka ehansi ka mfumo wa xivongo wa Hosi Mnisi.

Khale a ku nga tshami munhu eka ndhawu leyi. A ku ri ndhawu ya madyelo ya tihomu. Tihomu leti a ti nwa mati eka makirepe lawa a ya endliwile endhawini leyi. Tanihileswi ndhawu leyi a ku ri na makirepe ya swifuwo, yi thiyiwile vito ra Makirepeni.

Ndhawu leyi i muganga wun`wana wa Serville laha vanhu lava va nga na tihomu a va yisa tihomu ta vona ku ya nwa mati kona. Vanhu a va kota ku hambanisa miganga ya Serville hi makirepe lawa. Makirepe ma ha ri kona endhawini leyi, laha ya tirhisiwaka hi Ndzawulo ya Vurimi eka nkarhi wa sweswi. Vaakatiko va miganga leyi va ha fuwile tihomu to tala swinene na namuntlha.

4.3.12 Delani

Vito ra Delani ri thiyiwile hikokwalaho ka vafana lava a va tshama eka muganga lowu, lava a va rhandza tinyimpi swinene. A va rhandza ku hlengela swinene, va ku ba u kala u dela. Ku dela swi vula ku lerha hi Xizulu. Ndhawu leyi yi kale yi thyiwa vito leri hikokwalaho ka vafana lavo rhandza ngopfu tinyimpi. Vanhu vo tala va migangaakelana na vona a va va chava swinene.

Vana vo tala a va chava ku rhumiwa eka ndhawu leyi, hi ku chava ku khwexiwa hi vafana va le Delani. Masiku lawa a swa ha ri kona leswo khwexana, hikokwalaho ko va xikolo xi hlanganisile vanhu eka miganga yo hambanahambana.

4.4 VATIRHI

Vatirhi va vile na nkucetelo lowukulu eku thyeni ka tin'wana ta tindhawu. Vo tala va vatirhi lava a va tirha eswitolo. Leswi a swi vangwiwa hikuva vaxavi vo tala va tiva ngopfu vatirhi va le xitolo ku tlula n'winyi wa xitolo. Vatirhi lava hi vona va pfunaka vaxavi eka xin'wana na xin'wana lexi va xi lavaka. Loko vaxavi va tshuka va ri na xiphigo xa le xitolo, va sungula va kombela ku pfuniwa hikokwalaho ka mutirhi.

Leswi swi hetelela hi ku va mutirhi a tiveka ngopfu. Vaakatiko va miganga ya le kusuhi va hetelela hi ku tiva ndhawu yoleyo hi mutirhi loyi a dumeke eka xitolo lexi xi kumekaka eka ndhawu yoleyo.

4.4.1 Ka Khekhe

Ndhawu leyi ya le ka Khekhe, yi thiyiwile vito leri hikokwalaho ka Mulungu loyi a a tivwiwa hi vito ra Whawhalala. U fikile a aka xitolo eCunningmore B. Ndhawu ya Cunningmore B yi hetelerile yi vitaniwa leswaku hi le ka Whawhalala. Whawhalala (Mulungu) a a tirhisana na tatana Madonsela. Tatana Madonsela na Whawhalala a va ri na mutirhi loyi a vitaniwa hi vito ra Khekhe.

Mulungu Whawhalala u hetelerile hi ku famba a siya xitolo emavokweni ya tatana Madonsela. Tatana Madonsela a a nga dumangi ngopfu tanihi mutirhi loyi wa yena Khekhe. Leswi swi endlile leswaku loko Whawhalala a ta va a fambile, vanhu va sungula ku vula leswaku va ya ka Khekhe, hambileswi Khekhe a nga ri na xitolo, o va mutirhi ntsena, wa tatana Madonsela.

Ku sukela khale koloko ku fika sweswi, ndhawu leyi ya ha vitaniwa hi vito ra mutirhi loyi. Vito leri ri tirhisiwa ngopfu hi vanhu lavakulu, hikuva a va toloveli ku tirhisa vito ra Cunningmore B, va ha toloverile leswaku ndhawu leyi hi le Ka Khekhe, hambileswi na yena tatana Khekhe a hundzeke khale emisaveni.

Tatana Madonsela na yena u hundzile emisaveni. Xitolo lexi xi sarile xi tirhisiwa hi n'wana wa tatana Madonsela, Louis Madonsela loyi a hundzeke emisaveni hi lembe ra 2011 laha xi saleke na vamaqwavo va yena.

4.4.2 Justicia

Ndhawu leyi yi kumeka evuxeni bya xifundzantsongo xa Mhala tikhilomitara ta ntlhanu ku suka egedeni ra Kruger National Park. Ku ya hi ndhuna ya ndhawu leyi, tatana Ngwenyama Joseph u vula leswaku ndhawu leyi yi thiyiwile hikokwalaho ka mulungu loyi vito ra yena a a ri Justicia wo huma entsungeni wa malwandle.

Mulungu a a ri mukontiraka loyi a a galacha vatirhi va le Justicia a va yisa etindhawini ta le xilungwini na le mapurasini ya Kiepersol emabananini, White River eka Maphazimana na le Sabie etinghondweni. Vatirhi lava a va hlengeletana ekusuhi na khirexe ya Happy Home. Eka ndhawu leyi hilaha a a ku na bodo yo basa leyi a yi tsariwile marito lawa: 'Joko Tea'.

Muhlengeleti wa vatirhi lava a a ri tatana Mhimbirhi wa voko rin'we loyi a a tirha na nsati wa yena Assah. Mulungu loyi a a xisa vaakatiko va Justicia hi ku va tekela swifuwo swa vona a va tshembisa leswaku u ta va thola entirhweni. Vito rin'wana ra ndhawu leyi hi le Muhlumeni. Muhlume i murhi kumbe nsinya lowu wu tirhisiwaka ku vatla tijuju to juja guxe na vuswa.

Muhlume yi tele ngopfu endhawini leyi laha vaakatiko va nga hetelela va thya ndhawu leyi hikokwalaho ka ku tala ka yona. Muhlume leyi yi kumeka hi xitalo eka tlhelo ra xikolo xa phurayimari xa Babati ekusuhi na nkova wa Mbabatso na Musutlu. Embabatso hilaha mufundhisi Luka Mhlongo na mufundhisi Gomana Sibuyi a va babatisela kona vapfumeri va vona kona va ri karhi va dzunisa rito ra Xikwenbu exikolweni xa Babati.

4.4.3 Masipa

Ndhawu leyi ya Masipa yi thiyiwile vito leri hi nkarhi wa dyandza. Vanhu va ndhawu leyi a va ri hava ndhawu laha a va kota ku ka mati kona. Hi nkarhi wolowo ku fikile Valungu, va borha mati ku endlela ku pfuna vaakatiko hi ndhawu yo ka mati. Valungu va borhile borho liyani, kambe va yi tshika nkarhi wo leha ku ri mugodi ntsena.

Loko va ya vuya, va fikile va yi hetisa yi sungula ku tirha. Vanhu a va ka mati eka borho leyi. Borho yi kale yi onhaka hikokwalaho ko tirha vusiku nanhlikanhi. Borho leyi yi tlherile yi tshama nkarhi wo leha yi nga ha tirhi. Loko vaakatiko van'wana va vona borho yi nga ha tirhi, va sungula ku onhela eborhweni. Ndhawu hinkwayo ya le borhweni yi nuhwa, ku ku: Ngu – ngu – ngu, ku nga ha languteki.

Loko Valungu va vuya ku ta lunghisa borho leyi, va vuyile na rixaka ra Mapedi. Loko Mapedi lawa ya vona thyaka leri a ri ri kona ekusuhi na borho leyi, kutani va ku: *“Pleke je ji na le masipa, re ka si bereki mo”*. Ku sukela kwalaho, ndhawu leyi na sweswi ya ha vitaniwa hi vito ra ‘Masipa’. Vitoxidzi ra ndhawu leyi hi le Newington C. Hambiswiritano, vito leri ri tirhiswaka ngopfu hi leri ra ‘Masipa’, ku nga ri ‘Newington C.

4.4.4 Ka Malamule

KaMalamule i muganga lowu wu kumekaka evuxeni bya poso ya Ximhungwe. Vito rin'wana ra ndhawu leyi i Kildare. Ndhawu leyi yi thiyiwile vito leri ra le KaMalamule hikokwalaho ka mitirho ya tatana Malamule. Tatana Malamule a a ri mutirhinkulu wa Hosi Jongilanga Khoza ehansi ka mfumo wa xivongo wa Njhonjhela. Tatana Malamule a a ri munhu loyi a a tikarhata swinene eka ntirho wa yena lowu a a nyikiwile wona hi Hosi Jongilanga.

Hikokwalaho ka ku tikarhata ngopfu ka yena, swi endlile leswaku tatana Malamule a va na ndhuma leyikulu, yo tlula na Hosi Khoza hi byakwe. Leswi swi endlile leswaku tatana Malamule a tiveka swinene emigangeni ya le kusuhi na le kule na ndhawu leyi ya Kildare. Hikokwalaho ka ndhuma leyi tatana Malamule a a ri na yona, vaakatiko va vonile swi antswa ku thya ndhawu leyi vito ra tatana Malamule, hambileswi o va mutirhi ntsena. Hambileswi tatana Malamule a hundzeke khale emisaveni, ndhawu leyi ya ha tiveka hi vito ra le kaMalamule.

4.4.5 Tanahiwexe

Tanahiwexe i ndhawu ya le matikoxikaya leyi kumekaka kusuhi na le xidorobanini xa Thulamahashe eka xifundzantsongo xa Bohlabela. Ndhawu leyi yi tumbulukile hikokwalaho ka vahlapfa lava a va ta hi ntirho eka khale ka xifundzankulu xa Gazankulu ehansi ka Ndzawulo ya Vukorhokeri, leyi a yi aka damu endhawini leyi. Nxumalo (op.cit: 5), u vula leswaku ndhawu leyi a ku tshama vavanuna ntsena tanihileswi a ku ri ematendeni:

Vavanuna lava a va tshama kwale matendeni a va ri hava vavasati. Vavanuna lava a va tiswekela va tihlantswela hambu ku ri ku tikulela. Vavanuna lava a va tala ku aneka nyama na timpahla ta vona endhawini yin`we. Hi ku hela ka vhiki loko va horile a va xava byalwa va nwa va tlhela va cina hi xikongomelo xo tikandza mafidzula. Vavanuna lava a va endla leswi va nga ehleketi leswaku swiendlo swi le ku

kokeni ka vavasati. Vavasati lava a va ehleketa leswaku va ta dyela loko vo endla vuxaka na vona.

Vanhu lava a va kokeka rinoko eka ndhawu leyi hi xitalo a ku ri vavasati, hikuva va lava mali eka vavanuna lava. Vavasati lava a va kokeka hi xitalo, i vavasati lava a va huma eka tindhawuakelana ta Thulamahashe, Xiphafulani, Mambhumbhu, Kumani na MP Stream. Vavasati vo tala lava a va ya eka xindhawana lexi, a va huma eka tindhawu leti. Vavanuna lava a va lo ta tirha swa xikarhana.

Vavanuna lava a va tinyungubyisa hi ndhawu leyi, hikuva a va kuma vavasati hi ku olova. Vavasati lava a vo titisa hi voxe. Ku hela ka muako wa damu, van`wana vavanuna a swi nga ha va oloveri ku tlhelela endzhaku, hikuva se a va tekile vavasati va ndhawu yoleyo. Ndhawu liya yi sale yi kula yi va ndhawu leyi tivekaka na namuntlha. Vito leri ra Tanahiwexe ri vula ku ya endhawini u nga vitiwangi hi munhu.

4.5 NKATSAKANYO

Vanhu lava va hlongoriweke xikan'we na vatirhi va vile na nkucetelo lowukulu eku thyeni ka tindhawu leti ti nga laha henhla. Vanhu lava va va va hlongoriwile etindhawini ta vona hikokwalaho ka swivangelo swo karhi. Vanhu lava va va va ha swi lava ku tshama eka tindhawu leti va hlongoriweke eka tona. Hi xitalo, vanhu va ndhawu leyintshwa va akaka eka yona na vona a va va lavi. Leswi swi vanga leswaku vanhu lava va tilavela ndhawu ya vona va ri voxe laha va nga ta tshama kona va nga karhati vanhu van'wana.

Ndhawu leyi va fikaka va tshama eka yona, a va swi koti ku yi thya vito. Vanhu va miganga ya le kusuhi hi vona va thyaka ndhawu leyi vito. Leswi swi endla hi ku va

va tiva muxaka wa vanhu lava va tshamaka eka ndhawu yoleyo. Vito leri ndhawu leyi ri nyikiwaka rona ri va ri ri ro va hlekula kumbe ku va monya, hambi ku sandza vanhu lava.

Vatirhi na vona va vile na nkucetelo lowukulu eku thiyeni ka tin'wana ta tindhawu. Vo tala va vona a va tirha eswitolo. Leswi a swi vangwiwa hikuva vaxavi vo tala va tiva ngopfu vatirhi va le xitolo ku tlula n'winyi wa xitolo. Vatirhi lava hi vona va pfunaka vaxavi eka xin'wana na xin'wana lexi va xi lavaka. Loko vaxavi va tshuka va ri na xiphiqo xa le xitolo, va sungula va kombela ku pfuniwa hikokwalaho ka mutirhi. Leswi swi hetelela hi ku va mutirhi a tiveka ngopfu ku tlula na vito ra ndhawu yoleyo.

KAVANYISA KA 5

5.1 NKUCETELO WA TINYIMPI (TIHOSI NA TINDUNA)

5.2 MANGHENELO

Tindhawu tin'wana a ti thyiwa mavito hikokwalaho ka tinyimpi leti ti talaka ku humelela eka ndhawu yoleyo. Vanhu va khale a va kuma ku xiximiwa hikokwalaho ka tinyimpi leti va ti lweke, kutani va hlula. Loko u hlurile u vuriwa nhenha. Ku hlula ka munhu a swi endla leswaku a xiximiwa hi ku thyiwa ka ndhawu yo karhi hi vito ra yena.

Tin'wana tindhawu a ti thyiwa hi ku ya hi muxaka wo karhi wa tinyimpi leti ti lwiweke eka ndhawu yoleyo. Tin'wana tindhawu leti a ti thyiwa hi ku ya hi muxaka wa switlhavatlhavana leswi swi tirhisiweke eka tinyimpi leti ti lwiweke eka ndhawu yoleyo.

5.3 MAVITO YA TINDHAWU LETI NGA VA NA NKUCETELO WA TINYIMPI

5.3.1 Kwinyamahembe

Ndhawu leyi ya Kwinyamahembe yi vuriwa Lillydale. Vito leri ra Kwinyamahembe ri sukerile khale loko ka ha swekiwa byalwa bya xipayoni na mporosi. Vasweki va byalwa lebyi a va swekela enhoveni, ngopfungopfu lomuyani mikoveni laha ku tlhumeke swinene. Xikongomelo xo sweka byalwa lebyi enhoveni a ku ri ku chava maphorisa, lawa a ya khoma vasweki va byalwa lebyi.

Vasweki a ku tala ku va vamanana. Ndhawu leyi a ku swekiwa byalwa lebyi, a yi tlhela yi va yona ndhawu yo xavisela no nwela kona. Vaxavi a ku ri vatatana na vamanana. Nhlangano lowu wa rimbewu ro hambana wa vamanana na vatatana a wu endla leswaku, loko vatatana se va xurhe, va sungula ku lwa hi voxo va lwela vavasati. Vavanuna lava a va lwa hi matimba lamakulu swinene.

A swi nga endleki siku ri hundza, ku nga lwiwangi, ku lweriwa vavasati. Hikokwalaho ka tinyimpi leti a ti humelela siku na siku, vaakatiko xikan'we na matikoakelani va sungula ku thya ndhawu leyi va ku hi le kwinyamahembe. Vito ra Kwinyamahembe ri va kona hikuva loko vanhu vambirhi va fanele va lwa, xo sungula va fanele va kwinya mahembe ya vona tanihi ndlela yo tilulamisela nyimpi.

Loko u lava ku hungasa eka ndhawu leyi, a wu fanele u ya u ri karhi u swi tiva leswaku u ya ku lweni. Vito ra Kwinyamahembe i rito ro komba mhaka ya ku lwa ntsena. Ku kwinya mahembe i mhaka leyi yi fambelanaka na ku lwa. Vito ra Kwinyamahembe ra ha tirhisiwa na sweswi, hambileswi ri nga kona vitoxidzi ra ndhawu leyi ku nga Lillydale. Byalwa bya xipayoni byona a bya ha swekiwi. Byalwa lebyi byi swekiwaka i bya mporosi.

5.3.2 Mazembeni

Ndhawu leyi ya Mazembeni yi thiywile vito leri ri tumbuluka eka vito ra Xizulu ra 'Amazembe', leswi swi vulaka 'Swihloka', kumbe 'Mabeyila'. Vito leri ri tumbukile endzhaku ka ku holova ka tatana Muzenze Zitha na tatana Divandhlela Khoza. Havambirhi ka vona a va ri vaakatiko va ndhawu leyi ya le Mazembeni. Vatatana lavambirhi a va lwile hi mavoko, nyimpi yi nga heli.

Hiloko va muka hi vambirhi ka vona va landza swihloka swo lwa hi swona. Nyimpi yi tlhela yi sungula, kambe ku hava na un'we loyi a hluleke, kumbe ku hluriwa. Leswi swi endlile leswaku nyimpi yi teka masiku yo tala va ha lwa hi

swhloka leswi. Nyimpi ya vona a yi kalangi yi teka vutomi bya un'wana wa vona. Hi ku komisa a va kalangi va dlayana.

Nyimpi yi vuyile yi hela va phahlelana mariyeta. Masiku ma nga ri mangani, ku ya pfuka nyimpi yin'wana, exikarhi ka tatana Sikheto Khoza na Madala Gomana Sibuyi. Vatatana lavambirhi va hlongorisanile hi swihloka na vona. Muhlogorisi eka valwi lavambirhi a ku ri tatana Sikheto Khoza.

Kutani ke, tanihleswi ku humeleleke tinyimpi timbirhi laha a ku lwiwa hi swihloka, kumbe mabeyila lawa ya vuriwaka 'mazembe' hi Xizulu, swi endle leswaku vaakatiko xikan'we na vanhu va miganga ya le kusuhi, va thya ndhawu leyi va ku hi le Mazembeni, leswi swi vulaka leswaku, 'eSwihlokeni'.

Leswi swi vile kona hikuva vanhu va ndhawu leyi loko va holova va lwa hi swihloka kumbe mabeyila kutani va ku hi le Mazembeni. Tatana Muzenze Zitha na tatana Divandhlela Khoza va hundzile khale emisaveni. Loko ku ri tatana Sikheto Khoza na tatana Madala Gomana Sibuyi va ha hanya na sweswi ku nga lembe ra 2010.

5.3.3 Gwazani

Ndhawu leyi ya Metsi yi thiywile vito ra Gwazani, hikuva loko va lwa na vaakatiko va Lyllidale, a va tirhisa swidlayi swo fana na mukwana, matlhari na swin`wana swidlayi leswi gwazaka. Loko va lwa na vona a vo gwaza kunene. Rito gwazani ri mpfelela ri huma eka riendli gwaza leri vulaka ku tlhava xilo xo karhi hi xilo lexi xi nga loteka swinene. Xilandzi –ni xi komba ku va vanhu lava a va tlhaveteriwa hi xitalo.

5.4 MAVITO YA TIHOSI NA TINDHUNA

5.4.1 Mashonamini

Ndhawu leyi ya Mashonamini yi kumeka evupeladyambu bya lokixi ra Mkhuhlu na Calcutta. Ndhawu leyi yi tlakukele ehenhla ngopfu. Hi nga vula leswaku ndhawu leyi yi tlakukeke ehenhla ngopfu hi tlhelo ra vupeladyambu bya muganga wa Calcutta. Tlakukelo ra ndhawu leyi ya Mashonamini ri le henhla ngopfu lero loko munhu a ri eka mpfhuka wa le Mavhimbela – eCalcutta u va a ha vona dyambu hi nkarhi wa mpimavayeni.

Hi nkarhi wolowo dyambu ra ha vonaka eCalcutta, kasi endhawini leyi ya le Mashonamini dyambu ri va ri perile khale, hikokwalaho ka xiganga lexi xi nga kona endhawini leyi. Leswi swi endlile leswaku loko vanhu se va hetile ku aka miti ya vona endhawini leyi ndhuna Mathew Mnisi a vhela a thya ndhawu leyi vito ra Mashonamini.

Vito leri ra Mashonamini ri vile kona hikuva vanhu va vula leswaku endhawini leyi: 'Ku shesha ku shona', kumbe, 'ku shona emini'. Marito lawa i ya Xizulu lawa ya vulaka leswaku: 'Dyambu ri hatla ri pela', kumbe, 'Dyambu ri pela ka ha ri nhlikanhi'. Rito ra Mashonamini i rivitinkatsano ra Xizulu, leri ri vulaka leswaku: 'Dyambu ri pela ka ha vona, kumbe, 'Dyambu ri hatla ri pela ka ha ri nhlikanhi'.

Leswi swi vula leswaku loko dyambu ri pela eka ndhawu leyi, eka tin'wana tindhawu, ku va ka ha vonakala.

5.4.2 Mphenyatsatsi

Ndhawu leyi ya Mphenyatsatsi yi kumeka evupeladyambu bya xibedhlele xa Mapulaneng (khale ka xibedhlele xa Masana). Vito ra ndhawu leyi ri tumbuluka

eka tatana Mokoena loyi a a tshama kwale Mpenyatsatsi. Khale etindhawini to tala a ku tele mitlangu ya nanhlikanhi na navusiku. Ntlangu lowu a wu ri wo tlanga hi vuloyi bya nanhlikanhi na navusiku.

Ntlangu lowu a wu ri kona na le Mpenyatsatsi. Mutlangi lonkulu wa ntlangu lowu a ku ri tatana Mokoena loyi a ku vuriwa leswaku a a kota ku yimisa dyambu. Hi mikarhi yo tala a a kombisa vuswikoti bya yena bya ntlangu lowu loko va ri eku hungaseni hi ku tinwela byalwa na swin'wana leswi swi nwiwaka. Loko mpfula ya ximbhembe yi tshuka yi te vuyavuyani yi va kuma kwalomu a va hungasa kona, a swi boha va tshika leswi va swi endlaka va suka va muka.

Hi nkarhi wolowo tatana Mokoena a a va tlherisa ku ya emakaya hi ku va byela leswaku va nga muki naswona va nga chavi mpfula leyi hikuva yena wa swi kota ku hlula dyambu. Hiloko hi nkarhi wolowo tatana Mokoena a ta huma a ya ekulenyana na ntsungu, a fika a endla vuloyi byebyi a byi tivisaka xiswona. Ku nga ri khale mpfula yi sungula ku yima yi nga ha ni.

Vanhu hinkwavo lava a a ri na vona a va tlhelela endzhaku va ya tinwela byalwa bya vona hi ku rhula. Kute loko vanhu va sungula ku aka va tele eka ndhawu leyi, va vhela va thya ndhawu leyi vito ra Mpenyatsatsi. Tatana Mokoena u xiximiwile hi ku nyikiwa vundhuna bya muganga lowu wa Mpenyatsatsi. Vana va tatana Mokoena i swirho leswikulu eka muganga lowu wa Mpenyatsatsi hikokwalaho ka ndhuma leyi tata wa vona a a ri na yona.

Loko ku ri tatana Mokoena yena u hundzile khale emisaveni. Vito ra yena ra ha hanya. Na sweswi se a loveke hi le Mpenyatsatsi.

5.4.3 Ndhlavesuthu

Ndhawu leyi ya Ndhlavesuthu yi kumeka edzongeni wa lokixi ra Thulamahashe loko u kongoma eMkhuhlu. Vitoxidzi ra vito leri ra Ndhlavesuthu i Ndhlula be sutha. Vito leri ra Ndhlula be sutha ri tumbulukile hikokwalaho ka tatana Hlavathi Makaringe loyi a veke munhu wo sungula ku tshama endhawini leyi. Hi nkarhi wolowo ndhawu leyi ya Ndhlavesuthu a yi vitaniwa hi vito ra Merry Pebbles Stream.

Hi tlhelo tatana Hlavathi Makaringe a a ri ndhuna ya Hosi Mpisana na Thulamahashe Nxumalo. A a ri na ndyangu lowukulu swinene. A a hlawurile ndhawu leyi ya Ndhlavesuthu hikuva a yi ri ndhawu leyi yi noneke swinene. Mhaka yin'wana leyi yi nga endla leswaku ndhuna Hlavati a hlawula ndhawu leyi ya Ndhlavesuthu hileswaku a yi ri na swiharhi swo tala, hikwalomu ka va 1896 – 1897.

A a ri munhu loyi a a fumile swinene. A a ri na mitlhambi ya tihomu na timbuti. Emutini wa yena a ku tshama ku ri na nyama yo tala, swakudya swo tala, ku tlhela ku va na byalwa byo tala. A a nga tsonani swakudya, a a nyika munhu un'wana na un'wana loyi a a hundza hi ndlela. Vanhu vo tala lava a va ya etidhawini ta Graskop, Pilgrim's Rest na Bushbuckridge, a va fika va wisa no etlela emutini wa yena, loko va ya na loko se va vuya.

Hambi maphorisa a va fika va wisa, kumbe ku etlela na vabohiwa va vona emutini wa yena, va pfuka va famba hi siku leri ri landzelaka. Tindhuna na tona a ti fika ti etlela emutini wa yena loko ti fanele ti ya etinhlengeletanini ta tona na Hosi Buyisonto Nxumalo, Hosi Mpisana Nxumalo na Hosi Thulamahashe. Leswi hinkwaswo swi endlile leswaku muti wakwe wu vuriwa leswaku hi le Ndhlula Be Sutha.

Ku sukela nkarhi wolowo ku fika sweswi, ndhawu leyi ya Merry Pebbles Stream yi thiyiwile vito ra 'Ndhlavesuthu', leswi swi vulaka leswaku: 'Vanhu va hundza va dya, va nwa va xurha', eka Ndhuna Hlavathi Makaringe.

5.4.4 Manyakatana

Ndhawu ya Manyakatana yi kumeka evuxeni bya muganga wa Agincourt. Ndhawu leyi ya Manyakatana yi thiyiwile vito leri hikokwalaho ka Manyakatana Silaule. Manyakatana Silaule a a hlawuriwile hi Vangoni leswaku a rhangela muganga wa Newington. Manyakatana u fikile emugangeni lowu a vekiwa ndhuna ya muganga lowu. U fumile endhawini leyi malembe yo tala swinene.

Endzhaku ka ku hundza emisaveni ka Manyakatana, tiko ri vonile leswaku swa antswa ri veka ndzisana ya yena Machaye Silaule. Enkarhini wolowo vito leri a ri tirhisiwa a ku ri ra Newington. Nakambe muganga lowu wa Newington wu vonile swi fanerile ku cinca vito leri ra Newington ri va Manyakatana. Xikongomelonkulu xo cinca vito leri a ku ri ku fundzha nhenha leyi ya ka Silaule, ku nga Manyakatana.

Tiko ri yile eka Hosi Mafemana ku ya kombela mpfumelelo wo cinca vito leri ra Newington. Hosi Mafemana u nyikile mpfumelelo wo cinca vito leri ra Newington ri va Manyakatana. Ku sukela nkarhi wolowo ku fikela sweswi, ndhawu leyi ya ha vitaniwa hi vito ra Manyakatana, hambileswi a swi nga olovi ku tolovela vito lerintshwa.

5.4.5 Thulamahashe

Thulamahashe i vito ra dorobantsongo exifundzenintsongo xa Bohlabela ehansi ka xifundzankulu xa Mpumalanga. Vito leri ri thiyiwile hikokwalaho ko tsundzuka n`wana wa mufana wa Hosi Nghunghunyana. Rivita vito Thulamahashe i vito ra Xingoni leri vulaka leswaku ritshuri se ri herile, nyimpi yi yimile.

Vito leri ri thiyiwile hi karhi lowu malume wa Nghunghunyana, yena Mpisane na vana va Hosi Nghunghunyana a va balekerile eMozambique, hi nkarhi lowu yena a balekerile ePortugal. Loko va ta va va vuyile hi le vuchavelawhawha, Hosi

Nghunghunyana u thyile n`wana wa yena lontsongo wa mufana vito ra Thulamashe tanihi xikombiso xo komba leswaku ritshuri ra nyimpi ri yimile.

5.4.6 Mhala

Mhala i vito ra xifundzatsongo xa khale ka tikoxikaya ra Gazankulu. Xifundza lexi xi kumeka eka xufundzatsongo lexi namuntlha xi tivekaka hi vito ra Bohlabela, kusuhi na ntanga wa swiharhi wa Skukuza, laha ku kumekaka swiharhi swo tala swo hahambanahambana. Vito leri ri thiywile hikokwalaho ko kumeka ka mitlhambi yo tala ya timhala. Shikwambana (1999:11) u boxa leswaku:

Mhala i vito ra xifundza lexi kumekaka eBushbuckridge kusuhi na Kruger National Park, laha ku nga tala swiharhi swa nhova. Xifundza lexi xi thiywile vito ra Mhala hikuva ku tele timhala exifundzeni lexi. Mfumo wa Gazankulu wu vonile yi ri mhaka ya nkoka ku thya xifundza lexi vito ra Mhala.

5.4.7 Hluvukani

Hi ku ya hi Nxumalo (2000:15), Petrus Munghena Mdluli u tekiwa a ri yena munhu wa nkoka ehansi ka mfumo wa xivongo wa ka Mnisi, hikuva a ri munhu loyi a tekelaka dyondzo enhlokweni tanihi ku hluvukisa tiko. Ndhawu leyi a ku ri makhwati layo chavisa, kambe yena Mdluli u fikile a hluvukisa ndhawu leyi hi ku aka swikolo, xibedhlelentsongo, kereke na swin`wana swo tala. Nkulukumba loyi hi yena a nga ta na rivoni, a lumeka ndhawu leyi, kutani yi va leswi yi nga xiswona namuntlha. Nxumalo (*ibid,*) u hi lemukisa leswi:

Nkulukumba Mdluli u akile tliniki na xikolo xa phurayimari. Hinkwaswo ka swona u swi thyile vito ra Hluvukani. Leswi a swi vangiwa swinene hi tlhelo ra dyondzo. Vito ra Hluvukani ri vula leswaku vaakatiko va fanele ku hitekela ku tihluvukisa.

Mdluli tanihi muakatiko, u yile emahlweni a aka xikolo xa le henhla, lexi a xi thyeke vito ra yena ra Mugena High School. Ku aka ka yena xikolo lexi, ku vile xintshuxo eka mfumo wa xivongo wa ka Mnisi, hikuva vanhu va tiko ra yena a va famba mpfhuka wo leha va ya orhovela dyondzo eswikolweni swo fana na Orhovelani, Mafemani na Soshangana.

Xikolo xa Mugena xi akiwile kusuhi na hofisi yo posa mapapila kona, leyi na yona yi akiweke hi yena tatana Mdluli. Miako hinkwayo leyi a yi akeke yi pfuriwile ximfumo hi khale ka Muchaviseki Holobyenkulu wa khale ka mfumo wa Gazankulu H.W.E. Ntsan`wisi, a vula leswaku vaaki va ka Mnisi a va xiximi nhenha leyi ya ka Mdluli eka leswi yi swi endleke.

5.4.8 Tsuvulani

Tsuvulani i ndhawu leyi nga ehansi ka mfumo wa xivongo wa Hosi Nxumalo eka xifundzankulu xa Mpumalanga. Leyi i yi ri ndhawu ya nhova swinene. Loko munhu a lava ku tshama kona a a fanele a rhanga a tsuvulela mirhi, ku ri kona a

nga ta aka. Loko vanhu va ta va va tsemeriwile ndhawu leyi, va tirhile ku vava, va tlurisa na tiawara, ku va va susetela mirhi.

Loko mirhi yi ta va yi suseteriwile, va sungurile ku tshama kona, ndhawu leyi yi thiyiwile vito ra Tsuvulani, leswi vulaka ku susetela mirhi kumbe byanyi lebyi nga lavekeki endhawini, leswaku ku ta basa, ku ta tshama munhu kona. Rito Tsuvulani ri mpfelela eka riendli 'tsuvula' leri vulaka ku susa nchumu lowu nga lavekeki.

5.4.9 Masakeni

Vito leri ra Masakeni i ra xindhawana xin`wana lexi kumeka eGreenvalley eka xifundzantsongo ya Bohlabela eka xifundzankulu xa Mpumalanga, laha a ku tshama vanhu lava a va ri swisiwana swinene. Tindlu ta vona a ti akiwile hi masaka, mabokisi, mapulasitiki na swin`wana na swin`wana. Vito leri ri pfelela eka riviti 'saka' leri vulaka xilo xo phutsela mugayo hi xona leswaku wu hlayiseka.

Hi xitalo vanhu lava va tshamaka eka ndhawu leyi, va talerile hi vusiwana swinene. Vito leri ra 'Masakeni' ri thiyiwile hikokwalaho ka switirhisiwa leswi va swi tirhiseke ku aka tindlu ta vona hi swona na vusiwana lebyi a va ri na byona.

5.4.10 Bambamecisi

Vito leri ri thiyiwile ndhawu leyi kumekaka eBurlington kusuhi na le Acorhoek, laha ku tshamaka vanhu lava va nga riki na gezi. A va tirhisa mencisi ku lumeka hi wona ndzilo na ku lumeka timboni navusiku. Vito leri ra '*Mbambamecisi*' ri vula ku mbamba bokisi ra mencisi leswaku u ta lumeka hi wona. Hi ku ya hi vini va ndhawu leyi va vula tano, leswaku va tirhisa mencisi ku lumeka hi wona loko va lava ku sweka swakudya, timboni navusiku na swin`wana na swin`wana, hikokwalaho ko pfumaleka ka gezi.

5.4.11 Timbavati

Vito leri ra Timbavati i vito ra nkova lowu wu hundzaka hi le xikarhi ka muganga lowu wu famba wu ya fika exibedhlele xa Tintswalo. Muganga lowu wu thiwile vito leri hikokwalaho ka nkova lowu. Muganga wa Timbavati wu kurile swinene hikokwalaho ka ku kula ka muganga lowu vaakatiko va wona va wu avile hi miganga yo hlayanyana. Ku na muganga wa le Thangini ka Ruben na le Maketleleni. Timbavati yi wela ehansi ka Okkernooitboom C.

5.4.12 Thangini

Muganga lowu wu thiwile hikokwalaho ka thangi ra mati leri ri nga akiwa kumbe ku vekiwa eka muganga lowu. Thangi leri I rikulu swinene naswona ri akiwile hi switina. Ku tlhele ku vekiwa na man'wana lamatsongo. Thangi leri hi rona ri nyikaka mati eka vaakatiko va miganga ya Timbavati, Maceke, Sigagula ku ya fika eAcornhoek. Vaakatiko va thyle ndhawu vito leri hikokwalaho ka ku va ri ri ro sungula ku va kona eka muganga wa Timbavati.

5.4.13 Ka Ruben

Leri i vito ra munhu loyi a a akile xitolo eka ndhawu leyi. Muganga lowu wu thiwile vito leri hikokwalaho ka n'wamabindzu loyi. Xindhawana lexi a nga aka eka xona xi vitaniwa kaReueben. Xindhawana lexi xi wela ehansi ka ndhawu ya Timbavati.

5.4.14 Maketleleni

Vito leri ri huma eka riviti 'ketlele', leri vulaka nchumu lowu wu tirhisiwaka ku vandzeka mati. Eka manguva lawa ku tirhisiwa ngopfu maketlele ya gezi ku

vandzeka kumbe ku virisa mati hi rona. Vanhu va muganga lowu ku vuriwa leswaku hi vona vo sungula ku aka tindlu letikulu no saseka swinene.

Vanhu a va va vondzoka va vula leswaku vanhu lava va endla tiya hi maketlele ya gezi hikuva va hluvukile. Va tlhela va vula leswaku loko ri xile va bananisa maketlele etindlwini ta vona letikulu. Ku ya hi vanhu va vula leswaku vanhu lava a va bananisa maketlele ku endlela leswaku lava va nga riki na wona va va twa. Hiloko va thya ndhawu leyi eMaketleleni.

5.4.15 Khasamiya

Ndhawu leyi yi thiywile hikokwalaho ka n'wamabindzu loyi a a akile xitolo kutani a xi thya vito ra yena ra Khasamiya kutani vanhu lava va akeke kusuhi na ndhawu leyi va thya muganga lowu vito ra Khasamiya. Ndhawu leyi yi kumeka ekusuhi na xitichi xa Acornhoek.

5.4.16 Chavelagaza

Ndhawu leyi yi thiywile hi vaShabangu lava a va tsahama eRooibok eVasuthwini. VaShabangu hi vona vanhu vo sungula ku aka eChavelagaza.leswi swi humelerile loko Vasuthu va le Rooibok va bohelela vana va Vatsonga leswaku va fanele va dyondza Xisuthu. Enkarhini wolowo ku vile na nyimpi leyikulu ya Vasuthu na Machangana exitichin xa Acornhoek.

Vasuthu va hlongola Machangana etlhelo rin'wana ra xitichi na la ndhawini ya vona eRooibok. Emikarhini leyi mfumo a wu tumbuluxile swifundza swa Vasuthu na Machangana. Xifundza xa Vasuthu a ku ri Lebowa, kasi xa Machangana a ku ri Gazankulu. Varhangeri va swifundza leswi a ku ri holobye Nelson Ramodike, kasi wa Machangana a ku ri Holobye H.W.E. Ntsan'wisi.

Nyimpi leyi yi herisiwile hi ku va vaholobye lavambirhi va tsemelana ndzelekano hi ku tirhisa xiporo. Ku sukela kwalaho Machangana va va na xitichi na mathekisi ya vona, swi va tano na le ka Vasuthu. Vanhu va sungurile ku aka hi xitalo eChavelagaza, ku kala ndhawu leyi yi vitaniwa hi vito ra Chavelagaza, leswi swi vulaka leswaku balekela eGazankulu.

Mfumo wa Gazankulu wu akerile vaakatiko swikolo swa tiphurayimari na swa le henhla endhawini leyi.

5.4.17 Clara

Vito ra Clara i vito ra xilungu leri ri tolovekeke ku thyiwa munhu wa xisati. Vito leri ku hlamuseriwa leswaku i nkova lowu fambaka exikarhi ka muganga lowu. Ndhawu leyi a ku ri purasi ra mulungu. Vito ra Clara a ri ri vito ran sati wa mulungu loyi. Vito leri ri kumekile ri thyiwa vito ra nambu na purasi. Nsati loyi a dumile swinene , hikokwalaho ko karhata ka yena.

Loko mulungu loyi a fambile, vanhu va sale va aka eka ndhawu leyi. Vaakatiko va ndhawu leyi a va ha tikarhatanga ku thya ndhawu leyi vito rin`wana, va tirhise vito leri ra Clara. Ku na Clara A na Clara B (Clara B yi tivekaka hi vito ra Hluvukani).

5.4.18 Gottenburg

Gottenburg i ndhawu leyikulu swinene leyi yi aviweke hi swindhawana swinharhu, ku nga Gottenburg A (Thavekisa), Gottenburg B (Thulani) na Gottenburg C (Hlalakahle). Vito leri ra Gottenburg i vito ra xilungu tanihi mapurasi yo tala ya le hansi ka mfumo wa xivongo xa ka Mnisi, ya thyiweke mavito ya xilungu. Tindhawu leti a ti hambanisiwa hi maletere ya A, B na C. Ndzi ta ya emahlweni ndzi kana mathyelo ya mavito ya swindhawana leswi swinharhu.

5.4.18.1 Tlhavekisa (Gottenburg A)

Vito leri ri thiyiwile hikokwalaho ka ku muganga lowu a wu ri wona muganga lowu a wu ri wo sungula ku va na xipelupelu (wind mill). Xipelupelu lexi a xi sasekile swinene. Vanhu va muganga lowu hikuva a va ri vo sungula ku xi vona, a va tlhela va xi panda hi muhlovo yo hambanahambana yo saseka swinene. Ripapa rin`wana na rin`wana ra xipelupelu a ri pendiwile hi muhlovo wa rona.

Loko xi ri karhi xi rhendzelekarhendzeleka a ku vonaka mihlovohlovo leyi a va pendile hi yona. Loko vanhu va ri karhi va hundza, va xi langutisa va ku xi sasekile na swona xa tlhavekisa. Vanhu lava a va akelane na muganga lowu a va yak u ya vona xipelupelu lexi tlhavekisa. Vito leri ri thiyiwile hikokwalaho ka xipelupelu lexi a xi ri eka muganga lowu wa Mhala.

Xin`wana hileswaku a ku ri muganga wo sungula ku va na xipelupelu naswona vanhu a vo sungula ku xi vona. Vanhu va miganga leyi a yi ri kusuhi a va xi hlalela loko xi ri karhi xi rhendzelekarhendzeleka.

5.4.18.2 Thulani (Gottenburg B)

Vito ra Thulani i ra Xizulu leri vulaka leswaku miyelani hi Xitsonga. Hi ku twa vito leri swi le rivaleni leswaku ndhawu leyi a yi horile. Ndhawu leyi a yi tiveka yi horile swinene ku nga ri na huwa kumbe tinyimpi. Khale loko va nwa byalwa a ku ri na tinyimpi swinene, kambe eka muganga lowu a ku horile vanhu a va tixuxela va nga chavi nchumu.

Loko ko tshika ko va na munhu loyi a lavaka ku sungula tinyimpi a va n`wi hlengela hinkwavo va n`wi hlongola laha va nga tshama kona. Miganga leyi yi nga akelana na muganga lowu a va rhandza ku ya n`wa byalwa eka muganga lowu hikokwalaho ka ku a va tiva leswaku ku horile. Ku hlamuseriwa leswaku hambiloko munhu a lahlekeriwile hi tihomu ti yile eThulani a ta tikuma ta ha

helerile. Leswi hinkwaswo swi nga nga boxiwa laha henhla hi swona leswi nga endla leswaku muganga lowu wu thyiwa vito ra Thulani. Muganga lowu wu tlhela wu vitaniwa Gottenburg B.

5.4.18.3 Hlalakahle (Gottenburg C)

Vito ra Hlalakahle i vito ra Xizulu leri ri vulaka ku tshama kahle hi Xitsonga. Vito leri i rivitinkatsano leri vumbaka hi nsinya wa riendli (tshama) na riengeteri ra maendlelo (kahle). Swi le rivaleni leswaku vanhu va ndhawu leyi a vat shame kahle. Muganga lowu a wu hambananga ngopfu na muganga wa le Thulani ku ya hi mathyelo ya vito ra kona ra ndhawu leyi. Muganga lowu a wu nga talanga ngopfu hi vanhu ku fana na miganga leyin`wana ya Gottenburg. Vanhu lava a va tshama laha a va khomane kahle hikuva miti ya vona a yi nga talangi. A ku nga na tinyimpi. A va nga lavi leswaku muti wun`wana wu xaniseka va nga pfunani.

5.4.19 Thorndale

Vito leri ra Thorndale i vito leri tumbulukeke eka xilungu leri vulaka mitwa. Ndhawu leyi a yi taleriwile hi minsinya ya mitwa ya nkaya. Mitwa ya nkaya ya tlhava swinene. Loko mitwa ya nsinya lowu yi ku tlhavile, swimitwana swa kona a swi vonaki kahle hikokwalaho ka vutsongo bya swona. Vito leri ri thyiwile hikokwalaho ka ku tala ka minsinya ya minkaya eka muganga lowu. Loko vanhu va sungula ku tshama eka ndhawu leyi va xanisekile swinene hi ku tshetsha minsinya ya minkaya. Mnsinya leyi a ku ri yona mindhuti ya kona. Loko vana va tlangela ehansi ka minsinya leyi, a va tlhaviwa hi mitwa ya kona swinene. Nsinya lowu wa tlhava no haka loko u fambela kusuhi na wona. Muganga lowu a wu kulangi ngopfu, naswona wu le kusuhi ngopfu na ntanga wa swiharhi wa Manyeleti.

5.4.20 Dixie

Dixie i vito ra xintshabyana lexi xi nga endzeni ka ntanga wa swiharhi wa Manyeleti. Xintshabyana lexi xi yo fika xi huma xi ri xoxe xi leha endzeni ka kaya ra swiharhi ra Manyeleti. Valungu lava a tshama eka ndhawu leyi va yi thyile vito leri hikokwalaho ka xintshabyana lexi xo va xoxe eka ndhawu leyi. Muganga lowu wo tsemelana na Manyeleti hi daradi. Loko vanhu va sungula ku aka eka ndhawu leyi, va tirhisile vito ra xintshabyana lexi ku thya vito ra ndhawu leyi. Mugana lowu a wu ri ndhawu yin`we na ntanga wa swiharhi wa Manyeleti. Ndhawu leyi yi hambanisiwile loko va tsema ntanga wa swiharhi, kutani wona wu sala ehandle. Muganga lowu a wu kulangi swinene ku fana na miganga yin`wana.

5.4.21 Ka Shorty

Vito leri i ra xilungu leri hi Xitsonga ri vulaka xilo xo koma. Vito leri i vito ra munhu loyi ku hlamuseriwaka leswaku a komile swinene, kutani va n`wi thya vito ra Shorty. Shorty a ku ri yena munhu wo sungula ku tshama eka ndhawu leyi. Muganga lowu wu yelana swinene na muganga wa ka Million. Khale ka khaleni a ku nga ri na switandi kumbe mindzelekano, vanhu a vo titshamela laha a va lava kona. Shorty hi yena munhu wo sungula ku ya tsemelela minsinya a aka muti wa yena a tshama. Wanuna loyi a fumile swinene. A a ri na tihomu na timbuti to tala swinene.

5.5 NKATSAKANYO

Tindhawu tin'wana a ti thyiwa hikokwalaho ka tinyimpi leti ti talaka ku humelela eka ndhawu yoleyo. Vanhu va khale a va kuma ku xiximiwa hikokwalaho ka tinyimpi leti va ti lweke, kutani va hlula. Loko u hlurile u vuriwa nhenha. Ku hlula ka munhu a swi endla leswaku a xiximiwa hi ku thyiwa ka ndhawu yo karhi hi vito ra yena.

Tin'wana tindhawu a ti thyiwa hi ku ya hi muxaka wo karhi wa tinyimpi leti ti lwiweke eka ndhawu yoleyo. Tin'wana tindhawu leti a ti thyiwa hi ku ya hi muxaka wa switlhavatlhavana leswi swi tirhisiweke eka tinyimpi leti ti lwiweke eka ndhawu yoleyo.

Ndzavisiso lowu wu paluxile hilaha dyondzo ya onomasitiki yi anameke hakona swinene. Hambiswiritano, matheme hinkwawo na tinhlamuselo hinkwato leti ti nyikiweke eka xitsalwana lexi ti pfula no tisa ku vonakala eka hinkwaswo leswi angarhelaka dyondzo ya onomasitiki. Mathyelo ya tindhawu tin'wana ta le Mhala ya vile na nkucetelo wo karhi lowu wu veke kona hikokwalaho ka Vamuneri, tihosi na tindhuna, vatirhi, vachayeri va switimela, tinyimpi exikarhi ka vaakatiko, vafundhisi, vanhu lava balekeke na vanhu lava va hlongoriweke. Vamuneri to tala a ti ri valungu. Vatirhi lava ku vulavuriwaka hi vona, vo tala va vona a ku ri tinxaka ta Vasuthu na Mazulu.

Eka vachayeri va switimela a ku tale ngopfu rixaka ra Vasuthu. Hinkwaswo swiyenge leswi swi nga laha henhla swi vile na nkucetelo eku thiyeni ka tindhawu tin'wana ta le Mhala. Eka vachayeri va xitimela a ku tele ngopfu rixaka ra Vasuthu. Mavito man'wana a ma tumbuluxiwa hi tinyimpi leti ti nga tshama ti va kona eka ndhawu, kumbe muganga wo karhi.

Van'wamabindzu lava va nga va na nkucetelo eku thiyeni ka man'wana mavito ya tindhawu ku vile van'wamabindzu lava a va ri na switolo eka muganga wo karhi. Van'wamabindzu vo tala a va ta va huma hi le tindhawini tin'wana. A swi talangi

n'wamabindzu a va a huma kwalaho eka muganga wa ka vona. Vanhu lava va balekeke va katsa vanhu lava va balekeke tinyimpi, kumbe vuloyi etindhawini ta le ka vona.

Hi xitalo xa vanhu lava, ku va ku ri vanhu lava va xanisiweke ngopfu hi migingiriko ya vanhu vo karhi. Vanhu lava va va va karhatiwile emoyeni wa vona. Emakumu, ku na vanhu lava va hlongoriweke etindhawini ta vona. Vanhu lava va va va ha lava ku tshama etindhawini ta vona leto sungula, kambe va boheka ku suka eka tindhawu toleto hikokwalaho ka swivangelo swo karhi leswi swi nga ehenhla ka vulawuri bya swona.

Vanhu lava va katsa vatekani lava va hambaneke. Hinkwaswo swiyenge swa vanhu leswi kaneriweke eka xitsalwana lexi swi vile na nkucetelo eku thyeni ka tindhawu tin'wana ta le Mhala.

6. MATSALWA LAMATIRHISIWEKE

Benton, W and Benton, H.H. 1974. *Encyclopedia Britanica Volume VII*. 15th Edition. Chicago: Library of Congress.

Burchfield, D. 1982. *A Supplement to the Oxford English Dictionary Vol. III*. New York: Oxford University Press.

Chauke, M.T. 1992. *Mavito na Nkoka wa Wona eka Xitsonga*. Unpublished Honours Research Paper. Polokwane: University of the North.

Crystal, D.1980. *A First Dictionary of Linguistics and Phonetics*. London: Andre Deutsch Limited.

Dickens, S.M. 1985. *Western Influences on the Zulu System of Personal naming*. Unpublished M.A. Dissertation, Grahamstown: Rhodes University.

Thompson, D and Hodgson, A. 1996. *The Pocket Oxford Dictionary Of Current English*. 3rd edition. New York: Oxford University Press.

Golele, N.C.P. 1993. *The Rise of some South African Place Names*. Nomina Africana, Vol. 7 (1&2), pp85-92

Hymes, H. 1964. *Language in Culture and Society. Reader in Linguistics and Anthropology*. New York: Harper and Row Publishers.

Jeanne, Ellis Ormrod. 2001. *Human Learning*. University of Northern Colorado (Emerita): Pearson. 9th Edition.

Koopman, A. 1986. *The Social and Literary Aspects of Zulu Personal Names*.

Unpublished M.A. Dissertation, Pietermaritzburg: University of Natal.

Little, W, Brown, L. and Trumble, W. R. (eds.) 1980. *The Shorter Oxford English Dictionary Vol. 1. On Historical Principles*. New York: Oxford University Press.

Mashaba, S.N. 2011. *Nkanelo wa Mathyelo ya Mavito ya Tindhawu Tin'wana ta le Acornhoek na Migangaakelano eXifundzeni xa Bohlabela*. Unpublished Honours Research Paper. Polokwane: University of Limpopo.

Nkuna, S.G. 1999. *Mathyelo ya Mavito ya Vanhu ku ya hi Rimbewu eka Xitsonga*. Unpublished Honours Research Paper. Pietersburg: University of the North.

Nxumalo, A.S. 2000. *Mavito ya Tindhawu eMhala*. Unpublished Honours Research Paper. Polokwane: University of the North.

Paul, D. Leedy. *Practical Research: Planning and Design*; 8/E: Late of the American University.

Sinclair, J. 2006. *Collins Cobuild Advance Learners' English Dictionary*. 5th edition. Glasgow: HarperCollins Publishers.

Stewart, G. 1975. *Names on the Globe*. New York: Oxford University Press.

Thompson, D. 1995. *Concise Oxford Dictionary*. 9th ed. Oxford: Clarendon Press.

West, M.P and Endicott, J.G. 1976. *The New Method English Dictionary*. 5th Edition.

London: Longman group Ltd.

(i)

XITANDZHAKU XA A

MAVITO YA TINDHAWU HI XITSONGA NA HI XINGHEZI

XITANDZHAKU XA A

MAVITO YA TINDHAWU HI XITSONGA NA HI XINGHEZI

XITSONGA

XINGHEZI

Boxahuku	Pierce a chicken
Chavelagaza	Place of peace
Chuchankamu	Tie off the belt leps-woman
Delani	Unrest place
Hlanganani	Be united
Hluphekani	Suffering
Hluvukani	Development
Humulani	Be at rest
Khayelinhle	Kaya ro saseka
Khiyelani	Lock it

Makirepeni	Water place for animals
Masakeni	Slum area
Maxixini	Lydenburg
Mbambamencisi	Dark place
Pholani	Have peace
Shiyazono	Leave sins
Tanahiwexe	Come on your own
Thalambyana	Divorce unsurportive husband
Thayeleni	Zinc
Thelani	To pay tax
Thulani	Peace land
Vamuneri	Missionaries
Totamaringo	Sangomas who smear muti on path
Tsemamarhumbi	Cut interstine
Tshamahansi	Seat down
Tshembahosi	Trust in the Lord
Tshembanenge	Trust your leg
Vafambisi va xitimela	Train drivers
Vafundhisi	Priests
Vanhu lava balekeke	Refugees

Vanhu lava hlongoriweke

People who were chased